

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

HACI FİRUDİN QURBANSOY

**İMADƏDDİN
NƏSİMİ**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTITUTU

HACI FİRUDİN QURBANSOY

İMADƏDDİN NƏSİMİ

Bakı – “Elm” – 2019

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının
18 yanvar 2019-cu il tarixli, 1 sayılı qərarı ilə qəp olunur.

"Sənətkarın elmi pasportu" – 3

Elmi redaktor və
ön sözlün müəllifi:

Fəridə Əzizova
filologiya elmləri doktoru

Məsul redaktor:

Safura Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər:

Çingiz Sasani
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Zəkulla Bayramlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Gülzar İbrahimqızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Hacı Firudin Qurbansoy. İmadəddin Nəsimi. Bakı: "Elm",
2019, – 136 səh.

ISBN 978-9952-514-97-1

Firudin Əliəğa oğlu Qurbansoyun qələmə aldığı "İmadəddin Nəsimi" adlı monoqrafiya islam təfəkkürlü irfan mədəniyyəti özülündə formalaşan mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin poeziyasına yeni baxışdır. Şairin poetik irsinə böyük qayğı və məhəbbətlə yazılmış bu əsər İmadəddin Nəsimi ilə çağdaş oxucu arasında dəmir pərdəni qaldırır, onun sənətkarlıq qüdrətinin sirlərini açır.

© "Elm" nəşriyyatı, 2019

**Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin
650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin**

SƏRƏNCAMI

2019-cu ildə böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyi tamam olur.

İmadəddin Nəsimi Azərbaycan xalqının ümumbəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli söz ustalarındanandır. O, Şərqi zəngin mədəni-mənəvi sərvətləri üzərində ucalmış və bədii söz sənətinin son dərəcə qiymətli iclilərini meydana gətirmişdir. Mütəfəkkir şairin dərin poetik fikirlərlə fəlsəfi görüşlərin vəhdətində olub, dövrün elmi-fəlsəfi düşüncəsinin aydın ifadəçisinə çevrilmiş müstəsna əhəmiyyətli ədəbi irsi qədim köklərə və çoxəsrlik ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir.

Nəsimi dünya poeziyasının ən kamil nümunələri sırasında diqqətəlayiq yer tutan əsərlərində daim insanın əzəmətinə, insanı məhəbbəti və şəxsiyyətin azadlığını tərənnüm etmişdir. Anadilli şeirin humanist ideyalarla, yeni məzmun, deyim tərzii və bədii lövhələrlə daha da zənginləşməsində unudulmaz şairin misilsiz xidmətləri vardır. Nəsiminin mənbəyini xalq ruhundan almış parlaq üslubu orta əsrlər Azərbaycan dilinin məna imkanlarını bütün dolğunluğu və rəngarəngliyi ilə əks etdirir. Sənətkarın yaradıcılığı bir sıra xalqların bədii-ictimai fikrinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Nəsimi irsinin Azərbaycan xalqının mədəniyyət xəzinəsində layiqli yerini tutması ötən əsrin 70-ci illərində öz geniş fəaliyyəti sayəsində tarixi-mədəni dəyərlərimizə münasibətdə əsaslı dönüş yaratmış ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən ilk dəfə Nəsiminin 600 illik yubileyi YUNESKO-nun tədbirləri siyahısına daxil edilmiş və 1973-cü ildə beynəlxalq miqyasda qeyd olunmuşdur.

Həmin dövrdən etibarən Nəsimi irsinin və bütövlükdə klassik Azərbaycan mədəniyyətinin daha əhatəli araşdırılması istiqamətində

mühüm addımlar atılmışdır. Nəsiminin yaradıcılığı artıq milli-mənəvi varlığımızın ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində Nəsiminin yaddaqalan obrazı yaradılmış, Bakının mərkəzində şairin əzəmətli heykəli ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu Nəsiminin adını daşıyır.

2017-ci ilin may ayında Parisdə YUNESKO-nun baş qərargahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyinin qeyd edilməsi və 2018-ci ilin sentyabr ayında ölkəmizdə Nəsimi şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalının təntənəli şəkildə keçirilməsi ölməz şairin xatirəsinə dərin ehtiramın ifadəsi hesab oluna bilər.

İmadəddin Nəsiminin adı həqiqət naminə, fikir azadlığı yolunda qəhrəmanlığın rəmzi kimi əbədiləşib, əsrlərdən bəri Şərqi xalqlarının yaddaşında yaşamaqdadır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illik yubileyinin yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Böyük şair və mütəfəkkir İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyi Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planının hazırlanub həyata keçirilməsini təmin etsin.

İlham Əliyev

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 15 noyabr 2018-ci il*

**Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ilin
"Nəsimi ili" elan edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin**

SƏRƏNCAMI

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrə malik bədii və fəlsəfi fikrinə dərin iz qoymuş mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin irsi bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şərqi xalqlarının mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus la-yiqli yer tutan Nəsimi yaradıcılığı uzun illərdən bəri elmi-ədəbi fikrin diqqət mərkəzindədir. Şairin irsinin ölkəmizdə sistemli tədqiqi və təbliği ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Nəsiminin 600 illik yubileyinin keçirildiyi vaxta təsadüf edir. Böyük söz ustasının 600 illiyinin YUNESKO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına daxil edildiyi və beynəlxalq miqyasda qeyd olunduğu həmin dövrdən etibarən Nəsimi ilə bağlı çox sayda araşdırmalar aparılmışdır. Qüdrətli şairin yaradıcılığının üzə çıxarılan əlyazma nüsxələri əsasında öyrənilməsi Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tarixinin tədqiqində yeni mərhələ açmışdır. Nəsiminin əsərləri ölkəmizdə dəfələrlə işıq üzü görmüşdür. Şairin əsərləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına əsasən, kütləvi tirajla nəşr olunaraq ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilmişdir.

Ötən illər ərzində Nəsiminin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində silsilə tədbirlər həyata keçirilmiş və onun ədəbiyyatda, incəsənətdə parlaq obrazı yaradılmış, eləcə də 1979-cu ildə ölkəmizin paytaxtında heykəli ucaldılmışdır.

2017-ci ilin may ayında Parisdə YUNESKO-nun baş qərargahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyi qeyd edilmiş, 2018-ci ilin sentyabr ayında ölkəmizdə ilk dəfə Nəsimi şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalı keçirilmişdir.

2019-cu ildə Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyi tamam olur. Azərbaycanın ədəbi-mədəni fikir tarixinin bu əlamətdar hadisəsinin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında" 2018-ci il 15 noyabr tarixli 689 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanub həyata keçirilməsi tapşırılmışdır.

Nəsimi irsinin müasir humanitar düşüncənin tələbləri kontekstində aktuallığını, milli mədəni-mənəvi dəyərlərin təbliği baxımından xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram: 2019-cu il Azərbaycan Respublikasında "Nəsimi ili" elan edilsin.

İlham Əliyev

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 11 yanvar 2019-cu il*

ÖN SÖZ

«Klassik irsimizin gənc tədqiqatçısı, Firudin, uğurlarınla sevinirəm. Bu uğurlar bol-bol olsun! Klassik irsimizin bayrağını həmişə ucalıqda tut. Artıq estafet sızlən əllərindədir – qarşınızda hədusuz bir ələm açılır. Sələflərinizin dəyə bilmədiklərini yeni təfəkkür işığında xalqımıza çatdırmaq səadəti sizə nəşib olmuşdur. Elmdə və həyatda daha yüksək uçuşlar arzusu ilə... Səndə müşahidə etdiyim üç nəci b keyfiyyəti – müdrikkliyi, mərdlik və dostluqda sədaqəti Tanrımız hifz etsin», – bu ürək sözlərini AMEA-nın müxbir üzvü, professor R.Azadə öz gənc aspirantına illər öncə söyləmişdir və nə qədər uzaqqörən idi. Vaxtilə Firudin Qurbansoy Azadə xanının rəhbərliyi altında «Məhəmməd Füzulinin şeir yaradıcılığında poetik obraz və bədii ifadə vasitələri» mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir və elmdə ilk addımlarını atan gənc tədqiqatçı rəhbərinin ona bəslədiyi ümidlərini nə gələcək yaradıcılıq fəaliyyətində tam doğrulda bilməmişdir.

Yüzdən artıq elmi məqalə və konfrans materialları, nəşr edilmiş «Xəzinə tapmağın sirləri», «Sevgilini tanı, tanıdığını sev», «Göylərin lacivərd ətəklərində» adlı elmi-kütləvi və bədii kitablar, rus dilində yazdığı pyes, müxtəlif teatrlarda dörd pyesin tamaşası, ssenariləri üzrə 24 sənədli film, AzTV, Lider və digər televiziya kanallarında maraqlı verilişlər, aldığı mükafatlar (Mikayıl Müşfiq və Cəfər Cabbarlı mükafatları laureatıdır) və bu kimi başqa işlər F.Qurbansoyun gərgin fəaliyyətinə dəlalət edir. Belə rəngarəng fəaliyyətinə baxmayaraq o, ilk öncə qədim dövr və orta əsrlər üzrə çox dəyərli mütəxəssis olaraq qalmaqdadır. Firudin Qurbansoyun astrologiyaya olan marağı da məhz bundan irəli gəlir. Orta əsrlərdə insan taleyinin ulduzlarla idarə olunması haqqında elm-münəccimlik çox yayılmış səhələrdən

biridi. Biz bu gün də bu elmə güclü meylin artdığını müşahidə edirik. Bu elm yeddi göy cismini yeddi böyük Allah kimi qəbul edən qədim Babil astrologiyasından qaynaqlanırdı. Saraylarda rəmmallar, münəccimlər saxlanılır, hökmdar və iqtidar sahibləri vəliəhdlər doğulan zaman yaxud hər hansı böyük hadisə ilə bağlı işə başlayanda onlara müraciət edirdilər.

«Ulduz elmi orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı kitabında Firudin Qurbansoy ulduz elminə dair kifayət qədər geniş məlumat verir, bu elmin tədqiqat sahələrinin özünəməxsusluğunu araşdırır. Minilliklər boyunca təşəkkül tapan və təkamül edən bu elmin o, nəzəri və təcrübi sahələrini öyrənmiş, tədqiqatlarına cəlb edərək, Azərbaycan şairlərinin orta əsrlər elm sisteminə müvafiq ulduz elminə dair biliklərini üzə çıxartmış və göstərmişdir ki, münəccim elmindən daima geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Ulduzlar haqqında biliklər Nizami Gəncəvi (XII), Nəsir Bakuvü (XIII), İmadəddin Nəsimi (XIV), Cahən şah Həqiqi (XV), Məhəmməd Füzuli (XVI) poeziyasında ulduz elminin inikası Firudin Qurbansoyun tədqiq obyektinə çevrilmişdir. «İmadəddin Nəsimi» monoqrafiyası müəllifin hər bir tədqiq edilən başqa əsəri kimi öz orijinal yanaşması ilə fərqlənir.

Əsər «Ön söz», yeddi bölmədən, «Son söz» və kitabiyatdan ibarətdir. «Ön söz»də müəllif bir neçə beyt seirlərin izah və təfsir nümunələri ilə irfani rəmzləri və işarələrinin iç, gizli və batini mənalarnı dərk etməyin yollarını aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Nəsimi şeirinin poetik simvolikası dünya, təbiət və insan yaradılışının vəhdəti-vücut nəzəriyyəsi müstəvisində formalaşan hürufi poeziyanın çox mürəkkəb təsvir, ifadə, söz və işarələrin zəngin semantikasını əhatə edir. Hürufi poeziya təsəvvüfdən fərqli olaraq sözlün mənalarnı hərfilər və onların əbcəd hesabı ilə rəqəmlərinə əsaslanır. Bu növ poetik hürufi dilin tarixi qədimdir. Firudin Qurbansoy əsərində bu məsələyə də diqqət ayırmışdır.

«Ön söz»də müəllif Nəsiminin doğum yeri və şəxsiyyətinin kimliyi haqqında elmi ədəbiyyatlarda gedən ikili və bəzən şüb-

həli fikirlərə də münasibət bildirərək şairin əslən şirvanlı olub, Şamaxıda doğulması fikrini sübuta yetirir. Əsərdə Nəsiminin səyahətləri haqqında məlumat verilir, şairin müdrik bir şeyx-pir axtarışında islami irfan və təriqətlərin yayıldığı ölkələrin adları çəkilir və göstərilir ki, şair özünə bir şeyxi-müvəhhid tapa bilməyib vətənə dönüşündə özünə pir-müəllim kimi Fəzlullah Nəsimini tapır, onun əsərləri, hürufi fikirləri ilə tanış olur. Müəllif Fəzlullah və Nəsimi arasında davam edən mənəvi-fikri bağlılıqları onun şeir nümunələri ilə şərh edir.

Əsərdə ayrıca başlıq altında «Nəsimi şeirinin qaynaqları» mövzusunun ətrafını tədqiq edən müəllif birinci sırada şairin Fəzlullah Nəsiminin əsərləri ilə yanaşı hədis, afaq və ənfus haqqında dini-sufi və hürufi bilikləri, tibb, astronomiya, fəlsəfə, kəlam, sərfi nəhv, irfan, musiqi və şeir elmləri, Quran ayə və rəmzlərinin təfsirləri ilə dərin tanışlığını misallarla araşdırıb yekun nəticəyə gəlir.

Əsərin mühüm bölmələrindən biri «Hürufiliyin mənəvi və təzahürü» hissəsində hüruf elminin qədim inancılardan başlanğıc alması, onun əsas sistemli forma və mənə yozumları Quran və hədislərdə axtarılır. Bu təlimə görə Allahın, varlığın, peyğəmbərimiz Məhəmmədin camalı «lövh-i məhfuz»dur, yəni gizli bir lövhədir, kitabdır. Camalın üzündəki qaş, göz, kiprik, yanaq, xə, xal, ağız və s. hərfdir, işarə, söz və mənadır. Quran ayələri 28-32 hərfdə bəyan edilir. Hərflər cism və caru ehtiva edir. Əbcəd hesabı ilə hər bir hərfin riyazi rəqəmi vardır. Hərflər 28 bürcü əks etdirir, bunların 14-ü şimal və 14-ü cənub qütblərində yerləşir. Vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinə görə insan vücudu kainatın oxşarı olduğu üçün 28 bürc insan üzərinə köçürülür. Nəsiminin: «Mən səmavü ərzəm», yəni həm göyəm, həm yer – deməsi hüruf elmi ilə bağlıdır. Müəllif əsərində hüruf elminin irfani yozumlarını Nəsimi şeir nümunələri ilə müqayisəli şəkildə aydın şərh edə bilib. Bunun üçün Quran ayələrinə tez-tez istinad edilir. Müəllifin fikrincə, Nəsiminin hürufi fikirləri islami mahiyyətdədir.

Əsərdə qədim və orta əsrlər Şərq islam alimləri və ayrı-ayrı tədqiqatçıların hüruf elminin mənşəi, ərəb əlifbası əsasında hürufi işarələrin müxtəlif şəklləri, düzüm və dairələri dörd ünsürün təbiəti əsasında 28 ərəb hürufatının bölgü və düzümü, bölgülərin adları və s. məsələlərin izahuna lazımi yer verilmişdir. Bu sahədə müxtəlif alimlərin fərqli fikirləri və əlavələri də vardır. Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı qədim din və fəlsəfələrdə, ritual xarakterli xalq inanclarında, islami-mənəvi mədəniyyətlərdə hüruf, yazı, xə, işarə, şəkil çoxmünlilik daş lövhələrdə orta əsrlərə qədər gəlib çıxmış və ilk çağlarda sirlə işarələr, müqəddəs yazılar, kitabələr kimi qəbul edilmişdir. Beləliklə, qədim piktoqrafik yazı-şəkillər yarandığı uzaq keçmişlərdən özü ilə gizli möcüzə, hikmət bildiren rəmz, simvol və təşbihlər, metaforik poeziya anlayışlarını vücudə gətirmişdir. İndiyə kimi bu mövzuda yazılmış və ayrıca elm sahəsi kimi yayılmış «hüruf elmi», hürufilik nəzəriyyəsi öz qədim izlərini də özündə daşıyaraq bütün aydınlığı ilə bərabər bir mücərrədlik də formalaşdırmışdır ki, bunların maraqlı cəhətləri Firudin Qurbansoyun əsərində əksini tapmışdır.

2019-cu il mütəfəkkir şairin 650 illik yubileyidir və bu il Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Nəsimi ili elan edilmişdir.

YUNESKO xətti ilə də bu böyük filosof şairə dünya səviyyəsində önəm verilməsi onun ölməz irsinin bütün dövrlər üçün aktuallığı və müasirliyindən irəliləyir. Firudin Qurbansoyun «İmadəddin Nəsimi» monoqrafiyası dahi Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını və poeziyasının əbədiyaşarlıq sirrini öyrənmək üçün maraqlı bir tədqiqatdır.

GİRİŞ

*Ölməzəm, mən öləsi xud degiləm,
Əzəlidən bəri nəcatiləyəm.*

*Oxuyun həyyəi-ləyəmüt məni
Ki, məmət ölməzəm, həyatiləyəm* [1, s.430]

– beytlərinin müəllifi İmadəddin Nəsimi dünya ədəbiyyatında müstəsna taleyi, nəhəng ruhu və əlyetməz istedadı ilə ölümsüzlük qazanan dahi şairlərin öncülləri sırasında durur.

Zamanların təsiri ilə orta yüzilliklərdə möhtəşəm olmuş batin ruhani-sakral ritualların mahiyyəti itirək ancaq zahiri-təsvisi, hətta şoulaşmış şəklə qalib. İrfan ədəbiyyatı rəmzlərinin sirləri əvvəlki mahiyyətindən uzaqlaşaraq formal orientalist-ekzotik mahiyyət daşıdığından, sırası oxucu, hətta elmlə məşğul olan qələm əhlinin bir sırasının arasında da çaşqınlıq yaradaraq orta məxrəcə gəlinməyən predmetlə mübahisələrə yol açır. Nəsimini başa düşmək üçün təkcə ərəb və fars dillərini yaxşı bilmək azlıq edir. Qurani-Kərim ayələri, Peyğəmbər və imamların hədisləri, irfanın qaynaqları haqqında elementar məlumata malik olmadan Nəsimini düzgün öyrənmək və öyrətmək olmur.

*Qəmərəm, şəmi -münnəvər, atəşəm, həm badii gil,
Həm həvayəm, dörd təbiət, atamın babasiyəm.*

*Mən Nəsimiyəm ki, Haqqın dinivü imaniyəm,
Həm inami-məzhəbəm, həm dinin yağmasiyəm.* [1, s.419]

Ay və Günəş gecə-gündüzü, həyatı bildirir. Od və gil insanın bişmiş gildən yaranmasına işarədir. Dörd təbiət isə, ilin (yaz, yay, payız, qış) və ömrün (körpə, uşaq, cavan, qoca) fəsilələrindən başqa, həm də bütün yaradılışların əsası olan dörd ünsürü bildi-

rir. "Atamın babasıyam"- fikri, Mən gildən yapılmış, Allahın ruhu üfürülmüş Adəməm, Adəm isə bütün insanların babası olduğu kimi, mənim atamın da babasıdır – deməkdir. Haqqın dini və imanının daşıyıcısı Nəsimiyəm. "Nəsimi" sözü Ruh mənasını da verir. Din və iman ruh qatına məxsusdur. Həm məzhəbin imamıyam, həm də dinin talanıyam – fikri isə, dində nə qədər çox məzhəb varsa, bir o qədər talanma da olar.- deməkdir. Göründüyü kimi, adı, çoxuna məlum olan haqiqətlər poetik təqdimatda maraqlı və qəribə səslənə bilər.

Bütün klassiklərimiz kimi, yaşadığı zamanda mövcud olan bütün zahiri və batini elmlərə sahib Nəsimi də özündə və sözündə böyük sirləri ehtiva edir. Bu sirləri açmaq üçün onun zamanını, mühitini, mənsub olduğu cəmiyyətin fəlsəfəsini, məram və məqsədini öyrənməyə çalışmaq lazımdır. Sirlər isə nöqtədən tutmuş, hərflərə-dək, sözlərin rəmzi mənalımadək çox səhəni əhatələyir.

Nəsimi dilimizdəki qəzəlində buyurur:

*Təvildir saçının qissəsi vü sürri dəqiq,
Əgər inanmaz isən, sor bu niqtə xalından.* [1, s.152]

Saç insanın ən yüksək mərtəbəsində kosmosla bədən arasında rabitəçi kimi yerləşir. Saçdan başqa insanın heç bir əzası külək olanda dalğalanmur. Külək isə Qurani-Kərim ayələrində yaxşı xəbər gətirən muştuluqçu ünvanını daşıyır. Xal nöqtəyə bənzərsə də, üzün bütün gözəlliyini özündə ehtiva edir. Beləcə, Nəsiminin hər bir beytinin təfsiri yazılırsa, cild-cild kitab alınar.

Ölümsüz şairimiz haqqında elə yazmalıyıq ki, şairin ruhu biza bu beyti pıçıldamasın:

*Bibəsərdən məniyi-şövqü kəməli-mərifət,
Bixəbərdən söhbəti-irfan umarsan, nə əcəb?!* [1, s.490]

NƏSİMİNİN HƏYATI

İmadəddin Nəsimi 1369-cu ildə Şamaxıda dünyaya gəlir, 1417-ci ildə Hələb şəhərində xüsusi fətva ilə amansızlıqla qətl edilmiş.

Son onilliklərdə bəzi tədqiqlərdə Nəsiminin şirvanlı olmadığı təzkirələrə əsaslanaraq, sübuta cəhd edilib. Çox təəssüf ki, bu əsassız müddəa sanballı nəşr olan "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndə də öz əksini tapıb [10,206-212]. Təzkirələrdə Nəsiminin doğum yeri barədə vahid bir fikir yoxdur. Aşiq Çələbiyə görə, türkmən olub diyarbəkrlidir. Lətfi, şairin Bağdad civarından Nəsim nahiyəsindən çıxdığı üçün Nəsimi məxləsini götürdüyünü yazıb, ancaq o, unudub ki, bu halda Nəsimi məxləs yox, nisbə olur. Onun şirazlı və təbrizli olduğu barədə də yazmışlar. Orta yüzilliklərdə Şirvan şairlərinin müxtəlif məxləs və nisbələrlə tanınması adi bir hal idi. Məsələn, Hafiz Şirazi (1325-1390) böyük arif, mütəsəvvüf şair Baba Kuhinin (933-1074) məzarı üstündə 3 gün gecə-gündüz dua etdikdən sonra, ruhi kontaktda İmam Əlinin ona şairlik qüdrəti verdiyi ifrana dair kitablardan məlumdur. Baba Kahi Bakıda doğulduğu üçün Bakuvidir, ancaq o, həm də Şirazi kimi tanınır. Şirazi kimi tanındığı onun bakılı olmasına şübhə kölgəsi sala bilməz. Əqidəsinə görə tale dalğalarının müxtəlif məkanlara atdığı İmadəddin Nəsimi nə şirazlı, nə bağdadlı, nə də təbrizlidir.

Şirazlı deyil ona görə ki, orada türkdilli mühit demək olar ki, yoxdu və burada Nəsimi yetişə bilməzdi. Nəsimi ona görə bağdadlı deyil ki, bu coğrafiyaya xüsusi missiya ilə gəldiyini aşağıdakı beytlərdə özü qeyd edir:

*Nil irmağı daşdı, tutdu Mısırın cöhrəsini,
Uş Hələb Bağdadı buldum, gör necə şad olmuşam.*

*Ta İraqıstanı gözdüm, bir müvəhhid bulmadım,
Aşiqi-Misrəm yenə, müştəqi-Bağdad olmuşam.* [1, s.131]

beytlərində şair İraqlı olduğunu yox, orada gəzdiyini, təriqətini yaymaq üçün hal əhllərini axtardığını söyləyir. Hələb Bağdadı tapmaq sözləri isə qətiyyəni orali olmaq anlamına gəlmir. Beytlərdən belə məna çıxır ki, Nil çayı boyu Misrin əsas məntəqələrində artıq çoxsaylı, su kimi saf öz həmfikirilərini tapdım. Başqa sözlə, Nil çayı sanki daşib bütün Misri tutdu. Oradan da Hələbə və Bağdadı şadlıqla keçdim. Bütün İraq məmləkətində bir nəfər da olsun Allahın tək olduğuna inanmı tapmadım. Onlara baxanda Misrə aşiq, Bağdadı vurğun olmuşam.

Nəsiminin təbrizli yox, şirvanlı olduğunu təbrizli alimlərin özləri etiraf edir. Nade Əli Pəyyam Təbrizdə 1378/1999-cu ildə nəşr etdiyi çox dəyərli əsəri olan "Səkkiz yüz il Azərbaycan türkçə qəzəli" kitabının 26-cı səhifəsində yazır: "Nəsimi 882 hicri-qaməri ilində Azərbaycanın qədim şeir-sənət mərkəzlərindən biri olan Şamaxı bəhərində dünyaya göz açmışdır." Böyük alim Qulami-Hüseyn Şəqədelinin Tehrandə 1363/1984-cü ildə nəşr etdiyi kitab isə belə adlanır: "Divane-Emad əd-Din Seyyid Əli Nəsimi Şirvani". Məncə, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Bu yerdə Türkmənistan alimlərinin Nəsimini türkmənləşdirmək yönündəki fəaliyyətlərinə də münasibət bildirməliyik. Dramaturq, aktyor, bəstəkar, şair, filologiya elmləri namizədi, professor, beynəlxalq Məhtumqulu mükafatı laureatı Nazar Qullayev 1972-ci ildə Aşqabadda Nəsiminin şeirlərini "Şiçirlər" (Şeirlər) adlı kitabda çap edərək onu türkmən xalqının şairi kimi təqdim edib. Orta yüzilliklərdə bütün oğuz türklərinə verilən "türkiman" adının etnonim (xalq adı) kimi qəbul etdiyi üçün bu böyük şəxsiyyət səhvə yol verib. Onun bu səhvinə sonradan, 1993-cü ildə Nəsiminin 3 cildliyi (Сейит Ымадуддин Несими, Ашкәбат, «Туркменистан») nəşr edən filologiya elmləri doktoru Rahman Rejebov və filologiya elmləri namizədi Şamuxammət

Qandimov da təkrar ediblər. Kitabın birinci cildinin giriş hissəsində türkmən qardaşlarımızın Azərbaycan filoloq alimlərinə sezişən kinayələri isə əsassızdır. Onların əsas gətirib söykəndiyi mənbə XVIII yüzil türkmən şairi Nur-Mühəmməd Əndəlibin poemasıdır. 2011-ci ildə Türkmənistanı 350 illiyi təntənə ilə qeyd edilən böyük şair Nur-Mühəmməd Əndəlib (təxminən 1712 – 1780) folklor və ədəbi mətnlər əsasında "Leyli və Məcnun", "Yusif və Züleyxa", "Baba Rövşən", "Zeynal Ərəb", "Məlikə Mehri-Nigar", "Oğuznamə" adlı poemaları ilə yanaşı "Nəsimi" adlı əsər də yazıb. Poemada göstərilir ki, kafirlikdə ittiham edilib öldürülən Həllac Mənsur yandırılır. Zünnun onun külləndən bir az saxlayır. Guya Misiri coşqun sellar alanda Zünnun bu külləndən dənizə atır və su sakitləşir. Kül olan köpüklü sudan içən Hələb əmirin qızı hamilə qalır və Nəsimini doğur.

*Rovayət kıldı andan baqzi ravi,
Yayıldı ələmə çün boldu çavi.*

*Xalay saxı qızı içdi köpükni,
Qabardı qarını ol göterdi yüknü...
Əmir atadı oqlını özünü,
"Nesimi" qoydı oqlını qızının...*

Bir anlıq təsəvvür etsək ki, rəvayət həqiqətdir, axı bu halda da Nəsimi türkmən yox, misirli olur. Türkmənistanlı alimlərin Nəsiminin türkmən olduğu fikirlərini sübut etmək üçün əfsanə yönli bu poemadan tarixi fakt kimi istifadə etmələri heç bir tənqidə dözmür. Nəsiminin türkməncə yazmadığı da həqiqətdir.

Abbasi xəlifəsi Müqtədir Billahın əmriylə 26 mart 822-ci ildə "ənəl-Həqq" –mən Haqqam dediyi üçün müşrik kimi edam edilən Əbu əl-Muğit Hüseyn Mənsur bin Mühəmməd Beyzavi əl-Həllac və böyük mütəsəvvif Zun-Nun Əbu Faid Savban ibn İbrahim əl-Misri (796-858) XIV yüzil şairi Nəsiminin dünyaya gəlməsində vasitəçi ola bilməzdilər. Bir də, Həllac Mənsuru qət

edəndən sonra yandırmayıblar, Bağdadda "Dar üs-Səlam" qəbirstanlığında dəfn ediblər.

Nəsiminin türkmən olmadığını sübut etmək üçün heç olmasa, ondan hər hansı bir beyti oxumaq lazımdır. Nəsiminin dili Azərbaycan dilinin Şirvan ləhcəsi olduğu heç bir filoloq üçün mübahisə mövzusu yaratmır. Şirvan dialektində ən xarakterik hal sözün ironik qoşmasıyla birgə işlənməsidir.

*Sıdqu safavü zövq ilə Həqqə ulaş və vasil ol,
Zənnü gümana möhtəmil olma "əgər-məgər" kimi.* [1, s.100]

Bundan başqa, Nəsimi şeirində indi də işlənən dialekt sözlərinə rast gəlmək mümkündür.

*Gəl, ey ömri-əzizimdən əzizim,
Ki, sənəziz keçədir ömrüm əbəsvər.* [1, s.198]

Nəsimi boş, mənasız məfhumunu bildirən "əbəsvər" sözüne "var" şəkilçisini artırmaqla, şirvanlıların fikri ironikləşdirməklə gücləndirmək üsulundan bəhrələnilib.

*Hər kimsə səni görməz, görməz səni hər kimsə,
Kəndin çəkədir hicran, hicran çəkədir kəndin.*

*Hər kim sözün eşitdi, eşitdi sözün hər kim,
Təhsin qıladır əz can, əz can qıladır təhsin.*

Nümunələrdəki "keçədir" (keçir), "çəkədir" (çəkir), "qıladır" (qılır) sözlərindəki (-adır)², dörd variantlı (-dır)⁴ şəkilçi yerində ancaq Şirvan – Quba arealında işlənilib, dialektde indi də qalmaqdadır.

Başqa bir örnək; ancaq Şirvan ləhcəsinə xas olan qrammatik xüsusiyyət; feilə (-lıq)⁴ şəkilçisinin artırılmasıdır. Nümunədəki yönlük halda olan "etməklığə" sözü Azərbaycanın özgə dialektlərində işlənmir.

*Ey Nəsimi, ahu çəşmin şikar etməklığə,
Dəsti-qüdrət kim sana əbrü kəman olmuş dürür.*

"Ölindən qapmaq" ifadəsi zorla tutub almaq mənasında ən çox Şirvan dialektinə məxsusdur.

*Qapdı əlindən zülfünü cövrü cəfası çox fələk,
Aşüftəyəm Məcnun kimi zarü pərişan, qandasan?* [1, s.482]

Divan şeirində "gül", "sədbərg", "vərd", "qolə-sorx" və s. sözlər qızılgül mənasını ifadə edir. Klassik ədəbiyyatda Nəsimiyədək heç kəs "qızılgül" sözündən istifadə etməyib.

*Hilalə döndü qəməz qaşların hilalindən,
Boyardı qanə qızılgül yanağın alından.* [1, s.152]

Ancaq zahiri simaya aid edilən qədim "göyçək" sözü, daha geniş mənalı sinonimi olan gözəl sözü ilə birgə və ayrıca Şirvan bölgəsində işlənməkdədir. Nəsimi Şirvani bu sözü bir qədər özünə kinayə çalarında şeirə gətirib.

*Zakirəm, zikr eylərəm, yəni ki, şeyxəm, sufiyəm,
Gör nə göyçək ad ilə aləmdə məzkur olmuşam.* [1, s.427]

Zahir aləmində batininə, iç dünyasına deyil, zahirinə görə zikr edildiyi üçün Nəsimi klassik ədəbiyyatda işlənməyən bu sözəndən istifadə edib.

Qədim tibb kitablarında insanın qara ciyəri mərdliyin, temperamentliyin mənbəyi kimi göstərilir. Qorxağa Şirvanda indi də, qara ciyərin yoxmuş ki, mənasına gələn "ağciyə", "ciyərsiz" deyirlər. Bunu Nəsimi də deyib:

*Günəşindən uş yanağın ciyərim tutuşdu, yanar,
Nə bilir bu halı şol kim, qaragünlü bicigərdir.* [1, s.266]

Nəsiminin dilində elə sözə rast gəlik ki, ancaq Şirvanda işlənilir. Bu "kokkuh" və ya "qoqquh" sözüdür, bayquş deməkdir,

ərəbcəsi بومە "bumə", farscası جە "cüğd" dür.

در عشق تو ای مہرور عاشق چو منی کو کو
تا در سر ویرانہا چون ککوکہ زند کو کو

(Dər eşğə-to, ey məhrur, aşğ çu məni ku? Ku?
Ta dər sərə-viranha çun kokkuh zənəd "ku-ku".) [2, s.276]

Tərcüməsi:

*Ey ayüzlü, sənin eşqində mənim kimi aşiq hamı? Hamı?
Viranələrin başında çünki, bayquş "ku-ku" vurar.*

Viranələrdə xəzinə gizlədilər, və ya xəzinə olan yer viranə qalar. Burada da xəzinə sahibi, bəy quş olan bayquş yuva qurar, xəzinənin olduğundan camaata xəbər verər, onu düz başa düşməzlər, ulayrsan deyə onu qovurlar, hətta öldürmək istərlər. Şair irfan əhlinin bu halını bayquş obrazında və səs cinasları ilə necə də gözəl təqdim edə bilib. Fars dilində olmayan türk mənşəli təqlidi qədim söz kimi "kokkuh" bayquş mənasında ancaq Şirvan ləhcəsində qalmaqdadır. Çətin karakterli adama indi də deyirlər ki, "əgər xasiyyətini dəyişməsən, kokkuh quşu kimi tək qalarsan". Nəsiminin poeziya lüğətində "bayquş" sözü də var.

*Könül Laçın deyü düşdü ki, ala şol Göyərçini,
Göyərçin Bayquşa düşdü, yazıqdır imdi Laçına.*

*Cahanda kimsə görməmiş ki, bayquş ala Göyərçin,
Qəzayi-asimanidir bu bəla gəldi Göyərçinə. [1, s.60]*

Məsləkinin naşiri olduğu məkanlarda bir müddət qalıb, yeni yerlərə köç etdikdə, onunla ilk dəfə tanış olanlar çıxdığı məkanı öyrənib haradan olduğunu qeyd edə bilirdilər. Ona görə də, Nəsiminin əsl vətəni unudularaq, müxtəlif ərazilərdə olduğu barədə çeşidli təzkirələrdə müxtəlif qeydlər edilmişdi. Nəsimi qürbətə gizli missiya ilə getmişdi. Əmir Teymur, həmçinin ayrı-

ayrı ölkə və şəhərlərin hakimləri hürufilərin əsas məqsədlərini başa düşdükləri, ölkələrinin əmin-amanlığı üçün təhlükəli olduqlarını bildikləri üçün onları həmişə təqib etmişlər. Nəsiminin həmişə öncül olduğu hürufi cəmiyyəti yetkin siyasi qüvvə kimi şəər saydıqları üsul-idarələrlə aktiv mübarizə aparırdılar [20]. Həç bir mübarizə ölüm-itimsiz, qan-qadasız keçməyib. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 845/1441-ci ildə Qaraqoyunlu sülaləsindən olan, özü Həqiqi təxəllüsülə hürufi istiqamətli gözəl şeirlər yazan Müzəffərəddin Cahanşah (1397-1467) Təbrizdə 500-ə qədər hürufini qətlə yetirtmişdi. Buna görə də, bütün gizli iş aparan siyasi mühacirlər kimi Nəsimi də, qohum-əqrəbasının salamatlığından ötrü, tanınmamalı, əsil-nəcəbətini, haradan gəldiyini, özü haqqında əsl informasiyanı dəyişik formada deməliydi.

Fars divanında Nəsimi bu halı "vəssəlam" rədifli qəzəlinin bir beytində belə qələmə alıb:

ای سالک از مقام انالحق سخن مگو
سرھا ببین که بر سر دار است والصلام

(Ey salik, əz məğame - "ənəl-Həqq" soxən məqu,
Sərha bebin ke, bər sərə-dar əst, vəssəlam!) [2, s.241]

Tərcüməsi:

*Ey irfan yolunun yolçusu, "Mən Haqqam"
məqamından danışma,
Başlara bax ki, dar ağacı üstündədir, vəssəlam!*

Hürufilər adının və əsli-nəsəbinin təhlükəsizlik üçün gizli saxlanılmasını vacib bildirilər. Bu barədə Nəsimi farsca tərcibəndin bir beytində buyurur:

مایم فلان مگوی مارا
کمروز فلان بن فلانی

(Mayim felan məquy mara,
Ke emruz felan bən felanı) [2, s.342]

Tərcüməsi:

*Bizik, bizə demə ki, filankəssiz,
Ki, bu gün filankəs oğlu filankəssiz.*

Məsələnin necə ciddi olduğunu təsəvvür etmək üçün 804/1394cü ildə Əlincədə qətl edilən Nəiminin ailəsilə bağlı yazdığı məktubdan bir cümləni göstərmək kifayətdir: "Şirvanlı libası geyərək əlçatmaz dağlıq yerlərə çəkilsinlər və adlarını dəyişsinlər."

Təzkirələrdə Nəsimi ilə bağlı məlumatın qarışıq, bir-birindən uyğunsuzluqla olan fərqlinin əsas səbəbini burada axtarmaq lazımdır. Onun təhkiyə dili də, şeirindəki dialekt xüsusiyyətləri də, irfan qaynağı da şirvanlı olduğuna dəlidir. Başqa cür düşüncələr, Nəsiminin sağlığında Yaxın Şərqi, o cümlədən, Şiraz, Bağdad, Təbriz, Qahirə, Osmanlı dövlətinin demək olar ki, hər bir məntəqəsindən minlərlə müridin irfan məbədi olan Bakıya, Seyid Yəhya Bakuvinin (1396-1459) hüzuruna gəlib ondan elm öyrəndiyini yəqin ki, bilməmiş olmaları.

ای نسیمی چون خدا گفت ان ارضی واسعه
خطه باکو بجا بگزار کین جای تو نیست

(Ey Nəsimi, çün Xoda qoft: "İnnə ardi vasia",
Xütteyi-Baku beca beqozar, kin, cayi-to nist.) [2, s.62]

Tərcüməsi:

*Ey Nəsimi, "şübhəsiz, yerim sənin üçün genişdir",
çünki Allah söyləyib,
Bakının çıx çevrəsindən get ki, heç yerin deyil.*

Beitdəki "İnnə ardi vasia" cümləsi Qurani Kərimin 29 ƏNKƏBUT surəsinin 56-cı ayəsindən alınmışdır. Ayə tam halda belədir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ لِأُولِي الْأَبْصَارِ

(yā `ibədiyə əl-ləzīnə `amənū `innə `ardı vāsi`atun
fə`iyəyə fāə`budūni)

Tərcüməsi:

"Ey itaətkar möminlər! Mənim ərzim genişdir,
mənə itaət edin."

İrfan elmi ilə dolu ruhi-rəvan şairə artıq Bakı mühiti dar gəlir, Allaha daha yaxşı itaət etməkdən ötrü, biliyini yaymaq üçün buradan dünyanın başqa yerlərinə getmək istəyir.

*Əz qeybi-hüvəyyət mana nitqi-əhədiyyət,
Aydın ki, fəqir oll
Tərk eylədim uş mülk ilə malı Vətəni can,
Yüz tutdum iləllah. [1, s.524]*

Beitdə şair böyük missiyasını gerçəkləşdirmək üçün mülkünü, malını, vətəni, hətta məcazi mənada canını tərk edən fəqir halda olduğunu etiraf edib.

Əvvəlcə Seyyid, sonra Seyyid Nəsim təxəllüsünü Nəsimi ustadı Seyid Yəhya Bakuviyə bənzəmək üçün yaradıcılığının ilk dövrlərində götürdüyünü ehtimal etmək olar. Bakuvinin Manisa və Bakıda mühafizə olunan əlyazmalarındaki farsca bütün qəzələri Seyyid təxəllüsü ilə yazılıb:

سید اسم و رسم شد کنی
سایه در خیال می بینم

(Seyyid esmo rəsm şod kolli,
Sayeye dər xəyal mibinəm)

Tərcüməsi:

*Tamamən Seyyid ad və surət oldu,
Kölgəsini xəyalda görürəm.*

Nəsiminin bu təxəllüsə bağlı şeiri çox azdır. Görünür, şairin yaradıcılığında yetkinlik çox sürətlə getdiyindən, ilk yaradıcılığundan az şeirini seçib divanında saxlayıb.

*Seyyidin razü niyazi, məhrəmi sənən bu gün,
Həm sana gəlmiş əzəldən sidqü iqrarım mənim.* [1, s.148]

*Seyyidin könlündə sənən, səndən özgə nəsnə yox,
Həm dilində bu fəqirün daim aydır: "Ya Əhad!"* . [1, s.506]

*Seyyidü sadat mədhin söylədi Seyyid Nəsim,
Tutiyyə-şirinnəqalə nitqdən tökdü şəkər.* [1, s.482]

Nəsimi poeziyasının qayəsini təşkil edən irfan özüllü ədəbiyyata xas əsas xüsusiyyətlərdən biri də gizlilik, rəmzli dillə anlaşımaqdır. Bu gizlilik Peyğəmbər hədislərinin poetik şirinliklə sərh olunmasıyla aşkarlanır.

منم آن شکر حدیثی که بنطق چون در آیم
رخ و زلف ما هرویوان سخست و ترجماتم

منم آنکه اندر اشیا شده ام بحرف گویا
ز رموز و وحی بگنر که من این زمان عیامت

(Mənəm an şəkər hədisi ke, benetğ çun dər ayəm,
Ruxo zolfe-mahruyan soxənəsto tərcomanəm.

Mənəm an ke əndər əşya şodəəm behərf quya,
Ze rumuzo vəhy beqozar ke mən in zəman əyanəm.)

[2, s.231]

Tərcüməsi:

*Hədis kimi nitqə gələn mən o şəkərim ki,
Ayüzlülərin üzül və zilfü sözdür, mən də tərcümənəçisiyəm.*

*Mən əşyanın içində guya hərf olmuşam,
Rəmlər və vəhylə mən bu zaman əyan olaram.*

Hürufilər saçın qıvrıqlığını, üzdə olan qaş, kiprik, bıç, saqqal kimi tüklər, göz, dodaq, dil, diş, burun, qulaq, çənə, yanaq kimi üzvləri ayrı-ayrı hərflərə və rəqəmlərə bənzədirlər. Bu hərflərin yığnağından gələn mənanı isə rəmlər və vəhyin köməyiylə açmaq mümkündür.

Rəmzin tarixinə ekskurs etmək cəhanşümul şairimizi yaxşı anlamağımız üçün zəruridir. "İrfan" və "rəmz" sözlərinin lüğəvi mənalari açıqlanmadan bu xüsusiyyətin mahiyyətini dərk etmək olmaz. Əl-Hüseyn bin Muhamməd bin əl-Mufaddal əl-İsfəhani (343/954 – 412/1021) "Müfrədat" əsərində açıqlayır: "İrfan" sözü ərəbcə, bir şeyin izini təfəkkür edərək və dərin düşüncə ilə onu anlamaqdır. Bu kəlmə "ilm" kəlməsindən daha dar kapsamlıdır." [38, s.692] İzahdan bu qənaətə gəlmək olar ki, elm çoxsaylı faktlara əsaslanıb ümumi bir qanunauyğunluq kəşf etməsinə rəğmən, irfan ancaq işarə, eyham və rəmzlərin sayəsində anlaşılır.

Rəmz sözü ərəbcə, dodaqlarla işarət etmək, pıçıldamaq və göz vurmaq anlamına gəlir. Hal əhlinə söylənilməsi vacib, ancaq toplum içində başqalarından gizli tutulan mətləbləri aşkar etməmək üçün gizli rəmzi söz və ya işarədən istifadə olunur. Yüzillər boyu məsləki uğrunda təqiblərə məruz qalan irfan yolları rəmz dilindən geniş bəhrələnmişlər. "Rəmz" sözü Qurani Kərimdə 3Ali-İmran surəsi 41-inci ayədə keçir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
فَلَنْ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً فَإِنَّكَ أَلْبَسْتَهُ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا زَمْزًا وَاتَّكُرَ رَبُّكَ كَثِيرًا
وَسَتَجِدُ بِالْحَمِيصِيِّ وَالْإِنْبَازِ

(qələ Rəbbi əc`əl li 'ayətən qələ 'eyatuko 'əllə tukallimə
ən-nəse saləsətə eyyəmin 'illā ramzən və əzku Rabbəkə kəsiran
va sabbih bil-'aşiyyi və əl-'ibkəri)

Tərcüməsi:

"(Zəkəriyyə): "Ey Rəbbim! Mənə (zövcəmin hamilə olduğu vaxtı bilmək üçün) bir nişanə göstər", – dedikdə, (Allah:) "Sənin nişanən üç günün ərzində adamlarla yalnız rəmz (işarə) ilə (əl, baş və gözle) danışmaq olacaqdır. O vəziyyətdə belə Rəbbini çox yada sal (zikr et) və səhər-axşam şəninə təriflər deyib şükür et!" buyurdu."

Ərəb dilində olduğu kimi, qədim yunan dilində σύμβολον (sumbolon) şərti işarə mənasına gəlir. Gizli görüşlərdə bir-birini tanımaq üçün iki şəxsə verilən kiçik bir budağın sındırılması iki hissəsinə "sumbolon" – deyilirdi. Sonradan bu söz "simvol" şəklinə düşdü. Gizli sözü ünvanına dürüst çatdırmaq üçün qədim yunanların istifadə etdiyi kriptografiya qədim yunanca iki sözün; κρυπτός – "gizli" və γράφω – "yazıram" birləşməsindən yaranıb. Yadların məhrəm mətlərə təmas etməməsindən; oxumamasından, dəyişdirə bilməməsindən ötrü ən qədim zamanlardan bəri istifadə olunmaqdadır. Kriptografiyadan poeziyada, rəmzi dil məqamında istifadə olunub.

Poeziyanın mahiyyətini iki məqamda, sənət pərilərinin anası və şeiriyyətin ilhamvericisi Mnemozinanı təsvir edərkən, qədim yunan şairi Pindar (m.ö.518 – m.ö.438), εὐφροσύνη (gözəl libaslı) və εὐφραίνω (əla bacarıq) sözlərini işlədir. (Pindaricaria. P.I. Epinicia / Ed. H. Maehler. Lpz., 1984. 7b. 15–17). Bacarıqlı şairin yazdığı şeirlər gözəl libaslı olmalıdır. Bu gözəl libas həm də rəmzi dil anlamındadır.

Yunanların kriptogramundan fərqli olaraq, irfan ədəbiyyatındakı rəmzi dillə yazılmış mətnin əsas fərqi budur ki, gizli dilin açarlarına bələd olmayanlar da anlaşıqlı sözlərin məntiqi düzümündən yaranan mətni başa düşür, ancaq ondan rəmzi bilənlər kimi tam bəhrələyə bilmir. Bu hal, poetik loğzələrin, müəmmalərin tərtibinə də xas xüsusiyyətdir.

Bir kəsin pirlərin yardımından özünü bilməsi mümkün

deyil. Bir kimsənin özünü yaradılış (sirrini) ehməl tapması da mümkün deyildir... Pirlər şəxsi dörd ünsürlə təkrar yoğurur və ona yenidən şəkil verirlər. Səni şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət qapılarıyla Adəm övladının qarından gəldiyin kimi, yenidən dünyaya gətirirlər. Necə ki, bir şəxs iki dəfə doğulmazsa, Adəm (sifatı) qazanamaz. Bunlardan birisi anadan, digəri isə pirlərdən (dünyaya) gəlməkdir ki, bu məqam təqlid məqamıdır. Yəni bir kimsə anadan doğulduğunda, cəhəlet nuru üzərinə doğulmuş olur. Piriyə yetişdiyində isə Həqq yolunun nuruna qovuşur. O zaman şəxs Həqqin yolunu tapıb, zatını və sifatını öyrənə bilir. (İlm-i Cavidan, s.119)

Həzrət imam Əli belə buyurmuşdur: "Şəriət bir sudur, öncə şəriət suyunda yuyunmayan, müsəlman olmaz. Təriqət bir atəşdir. Atəşdə yanmayan bişməz və yetkinləşməz. Mərifət bir rüzgərdür, əsməyincə, sular axmaz, atəş yanmaz və çiylik bişməz. Hər şey bağlanır" (İlm-i Cavidan, səh.143).

Nizami Gəncəvi مخزن الاسرار "Məxzəntül-əsrar"dakı ikinci münacatda Allahın insanlara açıq demədiyi gizli mətləblərin rəmzi dilini anlayan arifin çəşqinliq halıru bir beytdə söyləyib:

ان چه زبان و چه زبان دانست
گفته و ناگفته بشیمانست. ص. 11

(An çe zəbano çe zəban danist-
Qoftevu naqofte peşimanist?)

Tərcüməsi:

*Bu nə dil və necə dilməkləkdir -
Danışmaq da, danışmamaq da peşimanlıqdır? (s.23)*

Gizli sözü açıqlayıb danışmaq ona görə peşimanlıq gətirir ki, insanı ən ağır cəza gözləyir. Danışmamağın peşimanlığı isə heç kəsə deməyəcəyin sirrini ürəyə əziyyət verməsidir. Nizami Gəncəvi də rəmzi poetik dilin aclarını çəkib:

نظامی ابن چه اشعار است کز خاطر بیرون دادی
کسی رمزت نمیداند زبان در کش زبان در کش

(Nezami, in *çe aşar əst, keəz xater berun dadi,*
Kəsi rənzət nəmıdanəd, zəban dər keş, zəban dər keş.)

Tərcüməsi:

*Nizami, bu nə şeirlərdir ki, təbından kənara çıxarırsan,
Heç kəs rənzini bilmir, dilini saxla, dilini saxla.*

(Gül-İrəm, 202)

Rəmzi sözü mücərrəddiyindən çıxarıb müstəqim mənada anlamaq, fəlakətlər gətirdiyindən dili saxlamaq salamatlığı qoruyar. Bu xüsusda Mücirəddin Beyləqani qəsidəsinin bir beytində yazırdı:

حديث من ز مفاعيل و فاعلات بود
من از کجا سخن سر مملکت ز کجا ؟
(دیوان مجیر ص. 195)

(Hədəise-mən ze "məfail" o "failat" bovəd,
Mən əz koca, soxəne-sirre-məmləkət ze koca?)

Tərcüməsi:

*"Mənim söhbətim "məfail" və "failat"dır,
Mən hara, məmləkətin sirr sözü hara?"*

Beytdən aydın görünür ki, Mücirəddin Beyləqanini misralarındakı rəmzlərdə dövlətin gizli saxlamaq istədiyi sirləri faş etmək kimi başa düşən dövlət məmurları şairi təqsirli bilib edam etmək istəyiblər. Birmənalı olaraq, gizli sirləri açanların cəzası ölümdü. Şair çaşqınlıq içində qalıb özünə də gülməli gələn bu ittiham qarşısında adi bir şair kimi, poetik fikirlərini ərzun qəliblərinə doldurmaq peşəsinə sahib olduğunu etiraf edib.

Mücirəddin Beyləqani bir qitəsində yazırdı:

بوی شیر از دهن سوسن از آن می آید
که هنوزش سریمتاز صبا در دهن است
ده زبان داربو خاموش بود حق با اوست
با چنین عمر که او راست چه جای سخن است

(Buye-şir əz dəhəne-susən əz an miyəyəd
Ke, hənuzaş səre-pustane-səba dər dəhən əst.
Dəh zəban darədo xamuş bovəd, Həqq ba ust
Ba çənin omr ke u rast, çe cayi-soxən əsf?

(iz *Tarix ədibət daktər səfə 2 ج ص 721*)

Tərcüməsi:

*Süsənin ağzından ona görə süd iyi gəlir ki,
Hələ də səba rüzgarının məməsi onun ağzındadır.
On dili var, danışır, Haqq onuladır,
Elə bir ömrə çatıb ki, sözün nə yeri var?*

"Ağzdan süd iyi gəlmək" ifadəsi, körpələr kimi maddiyyat qayğısı çəkməyən təmin olunmuş adam mənasında işlənir. Səba rüzgarı hakimiyyət rəmzidir, süsən güllünü ona görə əmizdir-məkdə davam edir ki, on dili olmasına baxmayaraq, danışmış onun işlərinə qarışmış. Buna görə də, Haqq süsən güllülədir. Ömründə belə bir mərtəbəyə qalxanlar üçün sözün nə yeri var? Bu sözlərin fəlsəfəsi Mücirəddin Beyləqani üçün həyat dərəsi idi.

Sivilizasiyası olan qədim dünya xalqlarının yazı mədəniyyətinə gizli dil mövcud olub. Qədim Misir, İran, Çin, Hind, Yunan, İsland mətnlərində adi insanların dilindən fərqli, xüsusi üslublu İlahi dil anlamı vardı. Misirlilərin "Piramida mətnləri", hindlilərin "Riqveda", çinlilərin "İ - szin" (Dəyişmələr kitabı), bizim "Avesta", islandların tilsimli poeziyası olan skald və irlandların filidləri kimi sakral və mövzusu sakrallığa yaxın qədim mətnlərdə də əlahiddə İlahi dil problemi özünü göstərir.

Zərdüş Peyğəmbərin indi əldə olan əsəş surətdə təhriflərə uğrayaraq tərcümə olunmuş "Avesta" kitabında göstərilir ki, "ziyalı mərdin öyrəndiyi bilimlərdən ən xeyirlişi Ahuranın son-

suz nemətlərini göstərə bilənidir – axı o, özü qədər əliaçıq və müdrik Arta-Vasıştı nurlandırdı, onun müdrikliyi gizli sözü bil-məyindədir.” (Yəsna 48. 3; müqayisə et.: Yəsna 48. 9; 31. 3) (The Zend-Avesta. Pt III / Transl. L.H. Mills / The Sacred Books of the East. Vol. XXXI. Oxford, 1887. səh. 154).

Rəmz sirlərlə bağlı olduğu üçün gizli, şifrəli dil sayılır. İrfanının nəzəri əsaslarını hazırlayan alim-ariflərdən biri Yusif Muskurri Şirvani “Bəyan ül-əsrar lil-talibin fit-təsəvvüf” (Təsəvvüf yolunu keçmək istəyənlər üçün sirlərin izahı) adlı əsərində irfan sirlərinin mahiyyəti haqqında yazırdı: “Peyğəmbər (s.) buyurur: “Elmdə gizli olan məqamlar vardır, onları ancaq alimlər bilir. Onlar bu sirləri açsalar belə, onlar inkar olunacaqlar.” Bu sirr Merac gecəsi Peyğəmbərin (s.) qəlbinə qoyulmuşdur. O, otuz min qıfıl arxasında saxlanulan sirdir. O, bu gizli sirlərin avam camaatın heç birinə açmamış və ancaq ən yaxın səhəbələrində və suffə (sufi, irfan) əhlinə söyləmişdir. Bu sirr sayəsində şəriət qiyamət gününü kimi fəaliyyət göstərəcəkdir.” (s.63)

Yusif Muskurri Şirvani əsərinin başqa yerində qeyd edirdi: “Elm iki cür olur: Zahir – nitq vasitəsilə nəql olunan və Batini – qəlbini dili.” Bu dil cənnət dili də deyildir. Zahir elm cismdən fayda əldə edilməsi, Batini elm isə ruhun elm aləmindən faydalanması üçündür...

Möminin qəlbini təmizləndikdən, paklandıqdan sonra o, istədiyini cənnət dili ilə əldə edə bilər. Bu əldə edilən, sufilər tərəfindən “mənalarnın uşağı” (tiffül-məani) adlanır, çünki o, paklıq aləmindədir və bu-İlahi (aləm ül-Lahut) aləmidir, o, müqəddəs mənaviyyətdədir. (s.52)

Qüdsi hədislərin birində buyurulur: “İnsan mənim sırım, Mən də onun sirriyəm.” Cəlalı yüksək olan Rəbbimiz buyurur: “Gizli (batini) elm mənim sirlərimdən biridir. Mən onu öz bəndəmin qəlbinə elə yerləşdirirəm ki, başqasının bundan xəbəri olmur.” (orada, s.54)

İrfan təfəkkürü ilə yaşamaq, ətrafdakı adamlardan fərqli xüsusiyyətlər qazandırır, insanı ağıllı və ədalətli edir. Ona görə də, Allah Təala Qurandan Kərimdə 7ƏRAF سورة الأعراف, 199-cu ayədə buyurur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
خُذِ الْعِلْمَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

(xuzi əl-’afva va ’mur bil-’urfi va ’ə’rid ’ani əl-cəhili’nə)

Tərcüməsi:

Sən bağışlama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et
və cahillərdən üz döndər!

Ayədəki *أْمُرْ بِالْعُرْفِ* cümləsi “İrfanla hökm et!”- deməkdir. Əksər tərcümələrdə bunu düz vermirlər. İrfanun nə olduğundan xəbərsiz tərcümanlar arifin hallarından da xəbərsizdir.

Əbu Əli ibn Sina “əl-İşarat vat-Tənbihat” (İşarələr və tənbihlər) əsərində arifin hallarının təsviri belə verir: “Təmbih 316. Arifin müxtəlif halları var ki, digər məşğuledici işlər bir yana, ən adi pıçıltı səslərinə belə dözə bilmirlər. Bunlar sirr ilə Haqqa yönəldiyi vaxtlardır. Nəfsindən bir pərdə açdıqda, ya da vüsuldan öncə sirrindən bir hərəkət olduğunda bu ya vüsul halında, ya da hər şeydən vaz keçib Haqq ilə qovuşuq olur., ya da gücün çoxluğu səbəbiylə iki tərəfə də yönəlməklə mümkündür. Eyni durum kəramət kisvəsi içində geri döndüyündə də olur ki, bu anda arif, Allahın yaratdıqları içində onun gözəlliyiylə ən sevincli olan şəxsdir.” (İbn Sina “İşaretlər və təmbihlər” İst..2005,s.189)

Sədrəddin Kənavi “Miratül-Arifin” risaləsində Şeyxul-Əkbərdən ərəbcə bir rübaini sitat gətirir:

أنا القرآن أن و السبع المثاني
و روح الروح لا روح الاواني
فؤادى عند مشهودى مقبم
بشاهده و عندكم لسانى

(Ənəl Quranən vas-Səb'ul-Məsāni,
Va Ruh ar-Ruh lə ruh əl-əvāni.
Qəvvəādi 'ində məşhūdi muqim,
Yəşahiduh va 'indəkum lisāni)

Tərcüməsi:

*Quran mənəm, mənəm Səbi-Məsani,
Mən Ruhum ruhuyam, bədənin ruhu deyiləm.
Könlüm mişahidə etdiyimin məqamındadır,
O, mişahidəsindədir, dilim sizinlədir.*

(Sadreddin-i Konevi "Mirat ül-Arifin" (Ariflerin aynası)
Mebkam, Konya, 2008, 174 səhifəlik, s.149 və 25)

"Mən Ruhun ruhuyam, bədənin ruhu deyiləm" misrasının mənası Ruhun bədənə çıxıb Allaha qovuşma məqamını göstərir.

Göstərdiyimiz nümunələr Nəsimi sözünü daha yaxşı anlamağımız üçündür. Şair, hətta qərribə səslənən sözlərini şeir libasında deyib poetik məntiqlə onu sübut edə bilirdi. Onun dediklərinin mahiyyətini anlamayanların, həm də kəskin sözlərini görə şairə "dönük", "zindiq", "mülhid" damğası vurmaq cəhdləri tarixi sənədlərdə öz əksini tapıb. Akademik Ziya Bünyadovun "Nəsiminin məhkəməsi və qətl" adlı məqaləsində bu məqam qabarıq verilib: "Şairin məhkəməsi Hələbin şeyxi, naibi və qazilər qazisinin və qəbul olunmuş məzhəblərin (hənəfilik, malikilik, şafilik, hənəbəlilik) dördünün də nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilib. İttiham ilə hənəfilərin qazilər qazisi İbn əş-Şənqaşi çıxış edib. Hələbin naibi Yəşbək üzünü Nəsimiyə tutaraq "Deyilənləri inkar edə bilməsən, səni öldürəcəyəm" – deyir. Bu sözləri eşitcək İbn əş-Şənqaşi Yəşbəkəin məkrli niyyətini anlayır və ittihadından imtina edir.

Hənəbəlilər şeyxi Şihab əd-Din ibn Hilal məhkəmənin pozulduğunu görərək, yuxarı başa keçir, Nəsiminin öldürülməsi barədə yazılı fətva verir, Nəsiminin tövbəsinin qəbul olunmayacağını

qeyd edir. Nəsimi söz alıb "kəliməyi-şəhadət" gətirir, deyilənlərin əsassız olduğunu bəlağətli nitqi ilə sübuta yetirir. Məclisdə əyləşən din xadimləri: qazilər, alimlər fətva ilə tanış olub onu rədd edirlər...

Əmir Yəşbək hər dörd məzhəbin qazilərindən tələb etmişdi ki, Nəsimini ölümə məhkum etsinlər. Baş qazi: Nəsimi Əmirin əmrinə əsasən mühakimə olunur- desə də, qazilər və üləma şairin küfrdə təqsirləndirilməsi barədə qərara gələ bilməyiblər, məclis dağılır. Misirdən – Sultan Müəyyəddən cavab gələndə qədr şairi zindənda saxlayıblar. Cavab belə olur ki, şairin başı kəsilib dərisini soyaraq cəsədini çarxıya çəksinlər. Fərmanda xüsusi vurğulanırdı: "Carçı car çəksin. Hələbdə yeddi gün göstərilsin. Sonra da əl-ayağı kəsilsin. Bir parçası Zülqədər oğlu Əlibəyə, qardaşı Nəsir əd-Din və Osman Qarayölükə göndərilsin, çünki Nəsimi onların etiqadlarını pozub." [19, s.53-56] İslamda edam cəzası var, ancaq öldürülən adamın əzalarını kəsmək, dərisini soymaq yoxdur və ola da bilməz. Yüzdəyüzün ardından baxanda görürsən ki, islam dini hüquq elmi olan fiqh-in heç bir müddəasına əsaslanmayan, ancaq inkvizisiyanın vəhşi qaydalarını təkrar edən bu qətlin formənverənləri islam əlbəəsinə kafirlər olub.

Sözün zərrəbinlə araşdırıldığı, şairlərin qətl edilməsinin adi hal olduğu ortada əsrlərdə Nəsimi öz poetik irsini necə çətin zamanlarda yaratdığı və onun ağılsız vəhşiliklə qətlindən sonra, bu mənəvi sərəvətin təqiblərə baxmayaraq, möcüzəli şəkildə günümüzdə gəlib çatdığı faktı barədə xüsusi araşdırmalara ehtiyac var.

NƏSİMİNİN KEÇİB-GETDİYİ MƏKANLAR

Nəsimi ilk şairdir ki, Yaxın Şərqi demək olar ki, bütün məntəqələrini gəzərək coğrafi ərazilərin adlarını məhəbbətlə şeirlərində təsbit edib. Ayağı dəymədiyi güman edilən Çin, Maçin, Fəğfur, Hind, Sind kimi Uzaq Şərq vilayətlərinin də adlarını şeirlərində şair eyni məhəbbətlə çəkib.

*Həm Xətayəm, həm Xutəm, həm uafəsi tatarinin,
Çinü Maçiniü Moğolçin, həm gözəl fəğfuriyəm.*

*Mülki-İran, mülki-Turan, mülki- Hindü mülki-Sind,
Mülki-Şaməm, mülki-Qeysər, rumiyəm, ənkuriyəm.*

[1, s.424]

Şairə görə şəxsi xeyrini güdmədən Allaha ən yaxın ibadət insanların gözünü açmaq, bu yolda real təhlükələri görərək özündən keçməyi bacarmaqdır. Nəsimi öz evində oturub rahat həyat keçirə bilməzdi, o başqa yol seçmişdi. Özü kimi irfan yolunu tutan böyük qardaşı Şah Xəndan Julidəmunu (1367-1426) Şirvanda saxlayan Nəsimi İslam məmləkətlərində sakral bilikləri yaymaq üçün məkanlarını tez-tez dəyişir, məkansızlaşır:

*Bu şəhri qoyub üstə gedər xəstə Nəsimi,
Bədnami-cəhan oldu bədərani-filani. [1, s.94]*

*Rəvamıdır, rəvamıdır həbib,
Ki, oda yandırasan mən qəribi?! [1, s.93]*

Nəsimi insanları cəhl zülmətinin içindən işığa çıxarmaqla İslama xidmət etməsinə baxmayaraq, hər an əziyyətlərlə üzleşir və buna mətanətlə dözürdü.

*Məkansız oldu Nəsimi, məkanı yoxdur anun,
Məkana sığmayan ol bıməkan məkanı nə edir?!*

Məkani bütün dünya olan, hər hansı bir mühitə sığırub qalmağı bacarmayan Nəsimi "məkəna sığmayan o məkansız məkanı nə edir?" təqdimatında daha real görünür.

*Zahid aydur: "sevmə xubi, baxma anun yüzünə",
Şol həcər yürəkli ahən, yoqsa mərmərdənmidür?*

Beyt biza iki işarəsilə maraqlı gəldi; "həcər yürəkli" - "ürəyi daş" söz birləşməsi 66Təhrim سورة التَّحْرِيم surəsi, 6-cı ayədə keçən مَلَايَكَةٌ "mələ'ikatun gələzün" ifadəsindədir, daş ürəkli, rəhmsiz cəhənnəm mələklərini göstərir və zahid mərmər heykələ bənzədilir. İslam Şərqi ölkələrində belə heykəllər yoxdu, Nəsimi bu heykəlləri səyahətləri zamanı xristiyan və büt-pərəslər arasında görə bilirdi.

*Cantını ənberin saçın seyd edəli kəməndinə
Rumiü Xətayi dutmuşam, Çinü Tatar içindəyəm.*

*Nəqşi-nigarını üzün məndə müsəvvər eylədi,
Mən bu nigari-nəqş ilə nəqşü nigar içindəyəm. [1, s.128]*

"Nigar" sözü məbədlərin divarlarına müqəddəslərin təsvirləri çəkilən freskalara deyilib, sonra məcazi mənada gözəl məfhumunu ifadə edib. Nəsiminin adını çəkdiyi coğrafiyada xristiyan və buddist məbədləri mövcuddu, belə canlı təsvirlərdən sonra çox yəqin ki, şair oralarda olubmuş.

*Şöhrət əfətdir, usandım şöhrətindən aləmin,
Gərçi həm əladəvü əsfəldə məşhur olmuşam. [1, s.427]*

Nəsiminin gəzdirdiyi geniş coğrafiyada rastlaşdığı çeşidli xalqların etnopsixologiyası ilə bağlı şeirlərində maraqlı işarələri var.

*Münnəvvər əbhərin türki evin yağnaladı əqlin,
Moğul hər qanda varırsa düşər taracı yağmaya. [1, s.34]*

*Gəldi bəydən muştucu bir gündə dört,
Bəy sizə yazdırdı bir köklük... yığurt!
Ol daxi, yarısı su, yarısı dürt,
Bəxşişə türkmanımı yeydir, yoxsa kürt?! [1, s.577]*

Tanrı (tenqri) sözü islamın gəlişilə Allah sözü ilə əvəzlənsə də, türk xalqlarının yaşadığı geniş coğrafiyada inersiya ilə qalmaqdaydı, indi də dilimizdən arxaizm kimi çıxmayıb. Nəsimi bu sözdən istifadə edib.

*Divi-racimə, ey könül, etmə dəxi mütabiət,
Tanrı sözün eşit, derəm, sidiq ilə qıl mülazimət. [1, s.503]*

İslam terminologiyasında "div" sözü yoxdur, dilimizdə qalmaması zərduştiliklə əlaqədardır, şeytan mənasını bildirir. Div üçün "racim" (daşqalaq olunmuş) deməklə, şair "şeytan ər-racim" ifadəsini yada salır.

Uzaq coğrafiyalar adlayan Nəsimi şeirində müxtəlif dinlərlə bağlı işarələr var:

*Qaşın mehrabına baş qoymayanlar,
Məgər boynunda bağlıdır səlibi?!. [1, s.93]*

Qaşın kimi əyri mehraba üzünü tutub namaz qılmayanların yaqın ki, boynundan xaç asılıb. "Səlib" xaç deməkdir. "Çələb", "səlib" – sözümdən yaranub, Tanrı mənasını verir.

*Çələb səni necə şirin dodaqlı yaratmış,
Ki, Səlsəbil utanır ləblərin zülalından...*

*Çələb Nəsimiyə çün əskik eyləməz bir şal,
Nə atlasından umar kimsənin, nə şalından. [152]*

Türkcə "ovğan" olmuş xaç məfhumunu ifadə edən "çələb", yaxud "çalab" kəlməsi sonradan Tanrı, Məbud, Mövlə, Xuda, Rəbb, ağa kimi mənələrdə xristianlıq vasitəsilə süryanicedən

IX-X yüzillikdə Türkcədən və Moğolustan türkcəsinə süryani xətti ilə birgə keçən bir sıra sözlərlə bərabər daxil olub. "Çələbi" sözü sonradan Allahpərəst, igid, həssas insan, kübar, şəhər tərbiyəsi almış oxuyub-yazmağı bacaran dərrakəli adam, şahzadə mənələrində işlənib.

Nəsiminin gəzdirdiyi coğrafiyada Mani-Həyyizim (dilimizdə səhvən manixeyizm yazanlar da var) ənənələrinin hələ də qaldığını onun farsca divanundakı bir qəzəlinə görə bilərik:

خیالت نیست آن صورت که در فکر آورد مانی
چه صورت نقش می بندد در این اندیشه مانی را

(Xəyalət nəst an surət ke dər fekr avərd Mani,
Çe surət nəğş mibinəd dər in əndişə Manira?) [2, s.28]

Tərcüməsi:

*Maninin fikrinə gətirdiyi surət xəyal deyil,
Bu əndişəyə Mani hansı surəti bağlasın?*

Əlbəttə ki, həyatı bahasına İslam dini əsaslarını yeni təqdimatda insanlara çatdırmağı qarşısına məqsəd qoyan hürufilərin əsas qaynağı Quranı-Kərim, Peyğəmbər və imamların hədisləri idi. Burada Allah Təalanın atributları daha düzgün və dolğun göstərilir. Nəsimi bu mənbələrdən bacarıqla istifadə edib.

*Kipriklərinlə qaşların olmuşdur İsmi-Əzəm,
Divdən dəxi nə qorxum, çün kim, pənahım oldur. [1.s.230]*

*Aləmin başına tabəndə üzün şəmindən,
Xalığın rəhmətidir, nuri-təcalla tökülür. [1. s.233]*

*Ey Kərimi-ləmyəzəl, ey Xaliqi- Pərvərdigar,
Ham sənin qatındadır sirri-nihanım aşikar. [1. s.483]*

*Nəsimi, qəlbini pak et, cahən sevdələrindən keç,
Ki, mən əbdəm və ol Mövlə ki, nəsnə girməz araya. [1. s.484]*

"Xuda", "Pərvərdigar" kimi qədim fars sözlərilə yanaşı, islamiiyyətdə qəbul olmuş Əsməi-Hüsna elmindəki adları, ən böyük ad mənasına gələn "İsmi-Əzəm"i də Nəsimi şeirlərlə yazdığı dualarda zikr edir.

"Ya Rəbb" müraciətilə gecə-gündüz dua etdiyini belə ifadə edir:

بشئو که چه فریاد و فغان در مکتوبت
از یا رب هر شام و دعای سهر ما

(Beşnu ke, çe fəryado fəğan dər mələkutəst,
Əz "Ya Rəbb" hər şamo duayi-səhəre-ma)[2, s.31]

Tərcüməsi:

*Eşit ki, mələklərin arasında nə fəryad və fəğandır
Bizim "Ya Rəbb" – deyər gecə-gündüz duamızdan?!*

Nəsiminin hürufi olmasının səbəbkarı, "Ənfüs və Afaq", "Cavidani-nameyi-kəbir", "Növmnamə" və "Məhəbbətnamə" adlı əsərlərin müəllifi Həkim Seyyid Şah Fəzlullah ibn Əbu Məhəmməd Əbd-ər-Rəhman Cəlal əd-Din Nəimi (6 Zilqədə 796-cı il / 2 sentyabr 1394-cü ildə əlli altı yaşında Əlincə qalasında boynu vurularaq edam edilib) haqqında yazırlar ki, "nəsəbi doğru seyyidlərdən sayılırdı. Ərəbcə elmlərdə, cifr, hüruf və əsmə elmlərində məharətli idi. Bacarıqlı həkim idi." Onun, həm də şairliyi vardı. Nəiminin farsca şeirlərindən başqa, dilimizdə bir qəzəli bizə məlumdur:

*O gün ki, zaman nahüveyda idi,
Vücudu olan Həqqi-Tala idi.*

*Vücut şəhrinə ölgün atdım qədəm,
Ki, var Yusif ilə Züleyxa idi.*

*Fəriştə mənə səcdə etdi o gün,
Ki, Adəm ilə var Həvva idi.*

*Mən əvvəl dəm həyatımı bilmiş idim,
Ki, Məryəmdə gizli Məsiha idi.*

*O gün kim, cəhanda həyat yox idi,
Dər ilə danışan da Musa idi.*

*İnan, nəğşi-əşyanı mən görmüşəm,
Ki, zati onun nəğşi-əşya idi.*

*İlahi pərəstiş edər sər İlah,
Pərəstiş də onda hüveyda idi. [37, s.41]*

Göründüyü kimi, Nəiminin qəzəli poetikanın elementar tələblərinə cavab vermir; həm əruz təfəllərinin sınıması, həm eyni mənalı "hüveyda" sözündən iki dəfə qafiyə kimi istifadə etmək yol verilməzdir. "Musa" sözünün axırncı hərfi "ya" olduğu üçün bu qəzəldə qafiyə ola bilməz.

Nəimi farsca divanındakı şeirlərində daha uğurlu istedad nümunəsi göstərə bilib.

Nəsiminin şeirlərində tez-tez rast gəlinən Qurani Kərimin mətnindən gələn فَضْلُ اللَّهِ "fəzl ul-Allah" sözü çox vaxt Fəzlullah Nəimi mənasında deyil, Allahın fəzli, lütfü deməkdir. Qurani-Kərimdə bir sıra surələrdə bu ifadə keçir. 4 Ən-Nisa surəsi, سُورَةُ النِّسَاءِ 32-ci ayədə buyrulur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ نَاصِبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا
وَلِلنِّسَاءِ نَاصِبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِن فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بَاطِنًا لِّشَيْءٍ عَظِيمًا

(va lə tətəmənnəv mə fəzzələ Allāhu bihi bə`dakum`ələ
bə`din lirliricəli nəсібun mimmə əktəsəbū va lillnisə`i
nəsibun mimmə əktəsəbnə va as`alū Allaha min fəzlīhi
'inna Allāha kənə bikulli şey'in 'alimən)

Tərcüməsi:

Allahın (maddi, yaxud mənəvi cəhətdən) birinizi digərinin üstün tutduğu (birinizə digərinizdən artıq verdiyi) şeyi

(özünü) arzulamayın. Kişilərin öz qazandıqlarından öz payı, qadınların da öz qazandıqlarından öz payı vardır. (Dilədiyiniz şeyi) Allahın lütfündən (mərhəmətindən) istəyin! Şübhəsiz ki, Allah hər şeyi (olduğu kimi) biləndir.

(V.Məmmədəliyev və Z.Bünyadov tərcüməsi)

*Parda üzündən götür, ey, surətin
Fəzli ilahi ilə rəhmanimiz. [1, s. 324]*

62 Əl-Cumə surəsi, سورة الجمعة 4-cü ayə

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

(Zəlikə Fadlu Alləhi yu'ufihü mən yəşə'u və Alləhu zü əl-Fadli əl-'a'zimi)

Tərcüməsi:

Bu, Allahın istədiyinə əta etdiyi mərhəmətdir (kərəmdir).
Allah çox böyük mərhəmət (kərəm) sahibidir!
(V.Məmmədəliyev və Z.Bünyadov tərcüməsi)

Ayədən gələn فَضْلُ اللَّهِ Fəzliullah (Allahın lütfü) ifadəsini şair şeirdə böyük ustalıqla istifadə edə bilib:

ای نسیمی با تو چون دارد نظر فضل اله
قید زنداناش همه لطفست و احسان غم مخور

(Ey Nəsimi, ba to çün dərəd nəzər,

Ğeydə-zindanaş həmə lotf əsto ehsan, ğəm məxor.)[2, s.193]

Tərcüməsi:

*Ey Nəsimi, çün səninlə yarıdır Fəzli-İlah,
Say onun zindanını lütf ilə ehsan, qəm yemə!* [6, s.66]

Beytin mənasından görünür ki, bu qəzəl şairin son əsərlərindəndir.

10 Yuris surəsi, سورة يونس 58-ci ayə

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَنْ يَفْضِلَ اللَّهُ لِي وَبِرَحْمَتِهِ فَلْيَذِكُرُوا حَقَّ خَيْرٍ مِّمَّا يَجْمَعُونَ

(qul bifadli Allahi və birəhmətihü fabizəlikə fəlyəfrəhü
huvə xeyrun mimmə yəcma'una)

Tərcüməsi:

(Ya Rəsulum!) Də: "Allahın ne'məti və mərhəməti ilə -
ancaq onunla sevinənlər. Bu onların yığdıqlarından
(fani dünya malından) daha xeyirlidir!"
(V.Məmmədəliyev və Z.Bünyadov tərcüməsi)

Göstərilən ayənin verdiyi imkanları bir tüyükdə Nəsimi belə ifadə edir:

*Nagəhan bir şahə düşdü könlümüz,
Üzü bədri mahə düşdü könlümüz.
Ta ki, Fəzlullah düşdü könlümüz,
Uş həqiqi rahə düşdü könlümüz. [1, s.587]*

4Ən-Nisa surəsi, سورة النساء 83-cü ayə

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّعَوْا بِهٖ وَأَنزَلُوا إِلَى الرُّسُولِ وَالْإِلَى
أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلَّكَ الَّذِينَ يَسْتَبِطُونَ مِنْهُمْ وَاللَّهُ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ
كَتَبْتُمْ الْمُشْرِكِينَ إِلَّا قَلِيلًا

(va 'izə cə'ahum 'əmrün minə əl-'amni 'əuvi əl-xəufi
'azəā'ū bihi və ləv rəddühü 'ilə ər-Rəsūli və 'ilə 'ulī əl-'amri
minhum lə'aliməhu əl-ləzīnə yəstəbitünəhu minhum və
ləulə fədlu Allahi 'ələykum və rəhmətuhu ləttəbə'tumu əş-
şaytana 'illə qəlīlən)

Tərcüməsi:

Onlara (münafiqlərə bə'zi müsəlmanların sadələvhliyi
üzündən döyüş meydanından) əmin-amanlıq və ya qorxu xə-

bəri gəldikdə dərhal onu yayarlar. Halbuki əgər (müsəlmanlar bunu (münafıqlərə deyil), Peyğəmbərə və ya özlərindən (mə'minlərdən) olan ixtiyar (əmr) sahiblərinə demiş olsaydılar, əlbəttə, həmin xəbəri onun mahiyyətinə varan (belə bir xəbərin yayılmasının məqsədəuyğun olub-olmadığını tə'yin etməyə qadir olan) kimsələr bilərdilər. Əgər Allahın lütfü (mərhəməti) üzərinizdə olmasaydı, sübhəsis ki, az bir qisminiz müstəsna olmaqla, Şeytana uyardınız.

(V.Məmmədəliyəv və Z.Bünyadovun tərcüməsi)

جفاى مدعى سهل است و جور طغمة دشمن
نظر چون با تسبىسى هست فضل حق تعالى را

(Cəfayi-moddəi səhl əsto covre-təneyi-doşmən,
Nəzərə çon ba Nəsimi həst Fəzle-Həğğə-Təalara.)[2, s.28]

Tərcüməsi:

*Nə qorxu müddəi təni və ya düşmən cəfasından,
Nəsimi çün sığınmışdır belə Fəzli-Taalaya.* [6, s.12]

beyti göstərdiyimiz ayədəki "Əgər فَضْلُ اللَّهِ Fəzlullah (Allahın lütfü) (mərhəməti) üzərinizdə olmasaydı, sübhəsis ki, az bir qisminiz müstəsna olmaqla, Şeytana uyardınız." cümləsinin əsasındadır. Allahın fəzli, hürufiləri şeytandan qorumaq üçün göndərilən Fəzlullahı işarə də ola bilər. Şair burada Fəzlullah sözünün əvəzinə فَضْلُ اللَّهِ Fəzli-Həqqi-Taala deyir.

Nəsimi son dərəcə müdrik və kamil şəxsiyyətdi, məgər o bilmirdi ki, Allahdan adam, adamdan Allah olmaz? Bunu qarşıduranlar, şairi hətta Allaha şərik qoşmaqda günahlandırırılar. Bu işə dahi şairimizə böhtandandı.

NƏSİMİ ŞEİRİNİN QAYNAQLARI

Nəsiminin bütün yaradıcılığı zamanında mövcud olan bütün elmlərin özünlü üzərində möhkəm qurulduğundandır ki, zamanların müqavimətini qıraraq əbədiyyətə doğru istiqamətlənib. Fars divanında bir beytdə şair aldığı elmləri belə açıqlayır:

چون کمال معرفت کردیم از فضل آلاه
عالم تعلیم علم علم الاسما شدیم

(Çun kəməli-mərifət kərdim əz fəzle-İlah,
Alime-təlime-elm, elmi ül-əsmə şodim) [2, s.242]

Tərcüməsi:

*Allahın fəzindən kəməli-mərifət etdik,
Elm təlim edən alim, Əsməi-Hüsna elmi olduq.*

Əsməi-Hüsna elmi Allahın 99 adını özündə ehtiva edir. İnsanlar saflaşdıqca bu adlara layiq olduğunu sübut edə bilər.

Bütün irfan məktəblərində nəzəri və təcürbi sahələrlə vacib öyrənilən elmlər içində طب tıbb (anatomiya, fiziologiya, müxtəlif müalicə texnologiyaları), نجوم nücum (ulduz elmləri sistemi), فلسفه fəlsəfə (islam, zərdüşti və yunan fikir tarixi), کلام kəlam (Qurani-Kərim, Peyğəmbər və İmamların hədis mətnləri əsasında məntiq, sərf, nəhv, fəsaḥət, bələğət), عرفان irfan (əsməi-hüsna, elm ül-lə-duni, simiya, rimiya, kimiya, limiya, elm ül-həvas, ilm ül-vəqf) sahələri mükəmməl öyrədilirdi. İndi "parapsixologiya", "okkultizm" adlandırılan elmlər sistemi sadalanan elmlərin çox cüzi hissəsidir. Bundan başqa, xüsusi istedadı olan seçmə saliklərdən ibarət olan yaradıcı qrup, ayrıca موسیقی musiqi (muğam, qəvvali, iqa, üsul, ədvar, rəqs) və شعر şiir (bəyan, məani, bədi, əruz,

qafiyə) elmlərinə həm nəzəri, həm də təcrübi şəkildə yiyələnirdi. Öyrənilən biliklər təriqət sferasından çxıb kütləviləşməmək üçün kodlaşdırılır, xüsusi rəmzi diillə yazılırdı.

*Ayın hilalı əğərçi Günəşdən alır nur,
Bu Ayı gör ki, Günəş nur alır hilalindən.* [1, s.152]

*Kəşf oldu sirr xali-xətindən Nəsimiyə,
İlm ül-Əruz içində "Məfəsilü Fəilət".* [1, s.498]

*Həqqi bilən bilir bu gün eşqi hədisi-pürbəla,
Nəholə Sərfi neylər ol şahidi-Kərbəla?!*

*Məntiq ilə Məaniyi çox oxuma, bu gün yenə,
Gəldi, gətirdi bigüman müdhəti-eşqi-həl-ətə.* [1, s.487]

beytlərdən aydın görünür ki, Nəsimi sadalanan elm sahələrinə bir alim arif kimi mükəmməl yiyələnib.

İrfan bir qədər fəlsəfə, bir qədər də din olmaq etibarıyla həm həyat və düşüncə tərzini, həm də elmi qaynaqdır. Bu elmə görə, Allah aşiqinin ruhu 40 mənzil, 7 məqamdan keçir.

Mənzillər: niyyət, inabət, tövbə, iradə, cəhd, müraqəbə, səbr, zıkr və fikr, müxalifət ün-nəfs, riza, müvafəqət, təslimiyyət, təvəkkül, zəhd, ibadət, vəra, ixlas, sidq, xəvfi, rəca, fəna, bəqa, eyn əl-yəqin, mərifət, vilayət, şövq, məhəbbət, vəhdət, qürb, üns, visal-vüsəl, kəşf, hüzur, təcrid, təfrid, inbisat, təhəyyür, nəhayət, təsəvvüf, qürbi-qürb.

Məqamlar: seyr ilə-Allah, seyr-lillah, seyr ali-Allah, seyr mə-Allah, seyr fi-Allah, seyr ən-Allah, seyr bi-Allah.

Yəddi vadi qəlblərin sirr mərtəbələridir: tələb, eşq, mərifət, istiğna, tövhid, təhəyyür, fəqr.

İrfan rəmzləri yuxarıda göstərilən anlayışların məğz və mənasını sirəvi oxucudan gizləməklə ariflərə çatdırmaq missiyası daşıyır.

Şeirşünaslığın Əruz, Qafiyə, Üsul, Bələgət; Fəsaət, Məani, Bəyan və Bədi elmlərindən qaynaqlanan Nəsimi şeirin ecazını indidəqiqətlə təyin etmək çox çətindir. Nəsimi kimi sənətkarlar onları narahat edən ictimai-siyasi hadisələrin yaratdığı mövzuları, sakral-irfani fikirləri aşiqənə cazibənə yaratdığı hissi poetik deyimləri pozulmaz poetik qanunların sərt tələbləri çərçivəsi daxilində gözəl ifadə etməyə məcburdu. Şeirşünaslıq doktrinasının formalaşdığı, hamı üçün eyni olan xüsusi poetik tələblərə cavab verib sənətkar fərdiyyəti ilə fərqlənmək olduqca çətindi. Ona görə də, bir əsrdə minlərlə şeir yazan olduğu halda, onlarla bəlkə daha az seçmə şairin qaldığı təəccüb doğurmur. Şairlər mütləq mənada poetika qanunlarına riayət etməliydilər. Yüzlilliklər boyunca bütün sənətkarlara şamil edilən eyni tələblər bunlardı:

1. Vəzn eyniliyi; əruz vəzninin məlum bəhrlərinin məlum təfəllərinin ritmi,

2. Qafiyə, rədif quruluşu eyniliyi,

3. Bədi təsvir və ifadə vasitələri eyniliyi,

4. Poetik janr və şəkillərin struktur eyniliyi,

5. Rənz eyniliyi,

6. Məzmun eyniliyi; şairlər eyni mövzunu işləməklə müridlə mürid arasında rabitəni bərpa edir, həm də özünə güvəncə özündən əvvəlki ustaddan daha üstün sənət ecazı göstərmək istəmişlər. Bu yad dildən gələn epik mövzulara da aid idi.

7. Deyilən sözün dini postulatlarla müxalif olmaması.

8. Məvjud üsul-idarəyə müxalif olmamaq, hökmdarı həcv etməmək.

9. Şeirdə ruhani fikrin, hissi ahəngdarlığın və elmi məlumatın olması.

Bu çoxqatlı çərçivələr daxilində canlı və gözəl söz demək imkanı son dərəcə məhdud olduğundan, şairlər poetik struktur arxitekturasını gözəlməklə, poetik ornamentalistika ilə, hissələrlə bağlı deyimin daha səmimiyyəti, dilin təsirediciliyi ilə, səs və söz cinaslarının harmonik təbiiyyəti, doğru söz azadlığını verdiyi

imkanlarda idarəedici piramidanın uc tünündə duranları belə həcv etməkdən çəkinməməklə, ilk baxışdan dinsiz görünən səksəndirici ruhani sözün ifadəsi ilə fərqlənə bilirdi. Müxtəlif dini və irfani təriqətlərin qarşılına qoyduğu əsas məqsəd Allaha doğru gedən yolu daha da cəlbədiçi etməkdə. Qurani Kərimin tələb ilə, həyat və fəaliyyət bir yarış meydanı kimi qəbul olunurdu. Bəzən, bu təriqətlər arasında ən xırda məsələ üstündə çəkişmələr yaranır, klerikal bürokratiyanın fətvəsi ilə edamlar baş verirdi.

Ziyalı təbəqənin savadsız kütlə ilə fərqi qədər irfan əhlinin sırası oxumuşlarla müqayisə nisbəti vardı. Elm ül-həvas və elm ül-qəribiyyə adlı elmlər sferasına daxil olan nihani-ruhani bilik sahələrindən elm ül-cifri, elm ül-ləduni, elm üs-simiya, elm ür-rimiya, elm ül-kimiya, ül-limiya, elm ül-hümiya, elm ən-nöqtə, elm ül-hüruf, elm ə-rəqəm, elm ül-vaqf kimi bir sıra başqa elmlərə yiyələnəklə yanaşı, özünün və ətrafdakı insanların ruhuyla işləmək bacarıq və vərdişlərinə malik olan irfan əhlinin də müxtəlif sikkələri və ruhi səviyyəsi mövcuddu. Qəribə deyil ki, bu elm və vərdişlərdən xəbəri olmayan fəqiqlər irfan əhli üçün məhkəmələr qurur, onları ən dəhşətli üsullarla dindən çıxarışlar kimi edam etməyə fətvə verirdilər. Hal bu ki, irfan əhli Allaha ən yaxın zümrədəndi, onların irfan rəmzlərilə dedikləri ilk baxışdan şəthaniyyə kimi sezilirsə də, dərinə diqqət yetirilirsə, Qurani-Kərim ayələrinə və hədislərə dayanaqlı sözlər olduğu aydın görünür.

İrfanpönlü şeirlərdə Qurani-Kərimdən gələn بَرِيكُ الْمُنْتِ اَنْطَسِيْهْمُ (ənfasihim ələstə birabbikum?) (Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?) sualı daha çox keçir. Vəfasız bəşəriyyətə Allahın xitabı 7Əraf surəsinin, سورة الأعراف 172-ci ayəsindədir:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
وَاِذْ اَخَذْنَا مِنْ نَبِيِّ اٰدَمَ مِنْ طَهْوَرِهِمْ لِرَبِّيْتِهِمْ وَاَشْهَدُوْهُمْ عَلٰى اَنْطَسِيْهِمْ الْمُنْتِ بَرِيكُ
قَالُوْا بَلٰى شَهِدْنَا اَنْ نُّقُوْلُوْا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّا كُنَّا عَنْ هٰذَا غٰفِلِيْنَ
(va 'iz 'axaza Rabbuka min banī 'Ādama minzuhūrihim zurriyətəhum va 'əshədəhum 'alə'ənfusihim 'ələstə

birabbikum? Qālū: bəla şəhidnə 'ən taqūlū yaumə əl-qyāmatī 'innā kunnā 'ən həza ğafilīnə)

Tərcüməsi:

(Ey Peyğəmbər!m) Xatırla ki, bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən (gələcək) nəsilərini çıxarıb onların özlərinə (bir-birinə) şahid tutaraq: "Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?" – soruşmuş, onlar da: "Bəli, Rəbbimizsən!" - deyər cavab vermişdilər. (Belə bir şahidliyin səbəbi) qiyamət günü: "Biz bundan qafil idik"

Ərəb dilində razılıq bildirən نَعَم "nəəm" sözü daha çox istifadə olunur. اَوْلٰى بَعْلَا سÖZÜNÜ "bəli" mənasında qəbul etməklə, Adəm övladları öz taleyini təyin etmiş oldu. Nəsimi Quran hafizi idi, ona görə də, hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq, ayələrə istinad edə bilirdi.

"Ənə Rabbikum" oduna necə yanmasın Nəsimi,
Bu "məl-Həqq"ın cırağə əbadi çü yanəsədir. [1, s.267]

Nəsimi özündən əvvəlki ümumtürk şairlərinin heç birinə müyəssər olmayan ustalıqla böyük elmi, irfani informasiyaları bir beytdə ifadə edə bilib. Şair əksər irfan şairləri kimi İmam Əlinin fəzilət, hikmət və irfan məktəbinin davamçısıdır. Həzrət Əli ibn Əbi Talib "Divan"ındakı bir qəsidədə buyurulur:

تَحَزُّ مِنَ الدُّنْيَا فَمَا نَفَاةَهَا مَحَلُّ نَفَاةٍ لِّمَحَلِّ بَقَاةٍ
فَصَفَوْتُهَا مَمْرُوجَةً، بِكَدَارَةٍ وَرَاحَتُهَا مَقْرُونَةٌ، بِتَقَاةٍ [28, s.28]

Tərcüməsi:

"Dünyaya aludə olma, çünki, onun astanası məhv olmaq deməkdir, dünya qalmalı yer deyil. Onun gözəllikləri kədər, və ağrı ilə qarışıqdır. Onun asayışı çətinlik və narahatlıqla birdir." [28, s.11]

Nəsiminin

*Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə!
Aldanma anını alına, andan həzər eylə!*

*Bir halə qərar eyləməz ayyam, keçər ömr,
Ey əhli-nəzər, baxma bu halə, nəzər eylə!* [1, s.42]

beytlərindəki oxşarlıq adi səsləşmə deyil, idraki, məsləki eyni yolun müsafirliliyidir. "Dünya duracaq yer deyil", - mısrası təl-müh bədii fiqurudur, iki mənə daşıyır: 1. Dünya dayanmadan fırlanır. 2. Dünya məskən salınmalı yer deyil. Hər iki anlamda fikrin bədii məntiqi pozulmur.

İmam Əlinin məşhur *من يعرف نفسه ، يعرف الله* (mən yəərəfu nəfsəhu, yəərafullah Allahi) "Özünü dərk edən Allahı dərk edər" hədisindən Nəsimi kifayət qədər çox bəhrələnilir.

بشناس تو خدرا که شناسای خدای
روشن شود ای خواجه ترا سر معما

(Beşonas to xodra ke, şonasaye Xudayı,
Rouşən şəvəd, ey xace, tora serri-moəmma) [2, s.34]

Tərcüməsi:

*Tərk et özünü, dərk edəsən ta ki, Xudanı,
Aydınlaşar, onda sənə, ey xacə, müəmma.* [6, s.16]

Nəsiminin qaynaqlarından danışanda, özündən əvvəl yaşamış Azərbaycan müəlliflərinin yaradıcılığı da qeyd olunmalıdır. Əbu ən-Nizam Məhəmməd Fələki Şirvani (1108 – 1146) *أبو النظام محمد فلكي شرواني* qəzəlləri ilə Nəsimi şeirlərinin ruhi uzlaşması aydın duyulur.

جانان نكند هرگز هرگز نكند چنان
شادان دل ما يكدم يكدم دل ما شادان

(Canan nəkonəd hərəgez, hərəgez nəkonəd canan,
Şadan dele-ma yek dəm, yek dəm dele-ma şadan) [2, s.201]

Tərcüməsi:

*Canan eləməz hərəgz, hərəgz eləməz canan,
Şadan ürəyini bir an, bir an ürəyini şadan.*
(tərcümə müəllifindir)

beyti ilə başlayan qəzəl- tədbil kimi Nəsimi divanında bir qədər sonra bəhs açdığımız qəzəl var.

Əbu Bədil Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar ibn Osman ibn İbrahim Həqaiqi Həssanul-Əcəm Xaqani Şirvani (520/1126 – 595/1199) *الفضل الدين بديل بن علي خاقاني شرواني* xarakterindəki mübarizlik, əzəmət və qüdrətli şeiriyyət Nəsimi poeziyası ilə ruh doğma-lığı təşkil edir. Təsədüfi deyil ki, böyük həmyerlisi Xaqaninin "Qəsideyi-şiniyyə"sinə, başqa adla "Bəhr əl-əbrar"ına Nəsimi nəzirə yazıb. Xaqaninin divanda 126 nömrə ilə yer tutan qəsidə bu beytlə başlayır:

دل من پیر تعلیم است و من طلب زبان دانم
دم تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش

(Dele-mən pire-təlim əsto mən tifle-zəban-daneş,
Dəme-təslime-sər əşro sər zanu dəbistanəş) [5, s.201]

Tərcüməsi:

*Mənim könulum müəllimdir, dizim üstü dəbistanı,
O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı.* [6, s.100]

beyti ilə başlayan qəsidə özünün fəlsəfi siqleti və dahi ustad qələminin məhsulu kimi bir sıra böyük şairlər üçün mövzu mənbəyi olub. Sonuncu qəfiyə hərfinin *ش "şin"* olduğuna görə "Qəsideyi-şiniyyə" adlandırılan məşhur qəsidəsində şair insan ləyaqətini, cəmərdliyi, yaradıcı əməyi yüksək qiymətləndirib. Həm Xaqaninin dövründə, həm də ondan çox-çox sonra yaşamış Yaxın və Orta Şərqi otuzdan çox görkəmli şairi bu fəlsəfi qəsidəyə nəzirələr yazıb. Əbül-Həsən Yəmin əd-Din Xosrov Dəhləvi (651/1253 – 725/1325) *أبو الحسن يعين الدين خسرو* Nur əd-Din Əbd ər-

Rəhman bin Əhməd bin Məhəmməd Cami (871/ 18.08.1414-893/19.07.1492) نورالدين عبد الرحمن بن احمد بن محمد və Nizam əd-Din Mir Əlişir Nəvai (844/09.02.1441 – 906/03.01. 1501) ميرنظامالدين علی شير نوائی Nəsimidən öncə şiniyyə adlanan qəsidəyə nəzirələr yazıb. Bu mövzudakı “yarışma”ya Nəsimi “Bəhr ül-əsrar” kimi tanınan qəsidəsilə əksi-səda verib. Düzdür, şair qəsidəsini şin yox, ta qafiyəsilə yazıb.

بمبعل خورشید کز نورش جهاترا زیور است
گرم در مهرش چرا باشی که طشتی آثار است

(Be məşəli-xurşid kəz nuraş- cəhanra zivər əst,
Gərm dər mehrəş çəra başı ke, təşti azər əst)[2, s.364]

Tərcüməsi:

*Parlaq günəş şölə saçıb yer üzünü nurla bəzər,
Ataş dolu qızıl tadsır, yaxar səni, eylə həzər.* [6, s.155]

Nəsimi Nizami Gəncəviyə sonsuz məhəbbətini bu beytdə ifadə edib:

تا نشد چشم نسیمی ز غمت لؤلؤ بار
گوهر نظم سرشگش بنظامی نرمد

(Ta nə şod çeşmə-Nəsimi ziqiymət lölö bar,
Qohərə-nəzme-sirışgəş be Nezami nərəsəd) [2, s.105]

Tərcüməsi:

*Nəsiminin gözü çox qiymətli ləl axıtsa da,
Göz yaşlarının gövhəri Nizamiyə çatmadı,*

“Nizamiyə çatmadı” – fikri iki mənanı bildirir, birincisi, onun qüdrəti daha ucadadır, mənim sözüm o ucalığa çatmadı. İkinci fikir odur ki, Nəsiminin gözəl şeirlərini Nizami oxusaydı, onu təqdir edərdi, heyif ki, ona çatmadı.

Qüdrətli şairlər olan Mövlanə Cəlal əd-Din Məhəmməd Rumi (1207-1273) ilə Mövlana Şəms ül-Həqq vəd-Din Məhəmməd ibn Əli ibn Malikd ad Təbrizi (1185-1248) şeyx-mürid paraleli ilə Nəsimi-Nəimi münasibətlərində mürşidin məlumatsız oxucuya həddən artıq böyük mübaligələrlə öyülməsi kimi görünən hal müşahidə olunur. Bu sadəcə olaraq mürşidin mürşidi qarşısında ki böyük şükranlığı kimi qəbul ediləməlidir. Farsca bir tərci-bəndində Nəsimi Şəms Təbriziyə öz münasibətini bildirir:

ای خواجه اگر تو شمس دینی
از روی حقیقت آنچه ما نیم

(Ey xace, əgər to Şəms dini,
Əz ruyə-həğgət ançə manim.) [2, s.351]

Tərcüməsi:

*Ey xoca, əgər sən Şəms dinindənsənsə,
Həqiqət üzündən, biz (də) oradayıq.*

Çox təəssüf ki, bəzi tədqiqlərdə “Şəms dini” (Şəms tərifiyəinə qail olan adam) söz birləşməsinə Şəmsəddin kimi oxuyub Hafiz Şiraziyyə ünvan kimi səhv nəticəyə gəliblər. Əslində, burada şairin məqsədi səma rəqsi ilə əlaqədardır, çünki hər bir səmazən (sakral rəqqas) səma rəqsi zamanı bir səyyarəyə ruhi səfərə qanadlanır. Şəms Təbrizi həmişə günəşi təmsil edib. Azərbaycan musiqisində ki “Səmayi-Şəms” zarbi-muğamı da onunla əlaqədardır. Təəssüflər olsun ki, bəzi musiqiçilər səhvən bu muğama heç bir məntiqə sığmayan “simayi-Şəms” – günəşin üzü deyir. Ərəbcə سماع (səma) sözü eşitmək mənasını verir, səmazənlər ruhani səsi eşitmək üçün fırlanaraq ruhlarını bədənədən təcrid edib kosmosa göndərir. Bu səbəbdən ruhani-spiritik rəqsə “səma” deyirlər.

Mövlanə Cəlal əd-Din Məhəmməd Rumi və onun şeyxi haqqında da Nəsimi divanında işarə var:

*Zahidi-zərraqi hər dəm oda yandırmaq gərək,
Gərçi məndan eşidərsən Şeyx həm Mövlanəni.* [1, s.96]

Əqidə və ruhi mütənəsibliyə görə Nəsimi Şəmslə bir sırada durur. Şəmsin divanundakı bir sura farsca şeirləri Nəsimi yaradıcılığında rədif, bəhr, bəzən qafiyə quruluşu ilə dilimizdəki şeirlərlə səsleşir. Bu səsleşmə tərcümə deyil, müəlliflərin istedad və ruhi gücünü göstərmək üçün yarış meydanıdır.

Şəms Təbrizinin divanında مکن میکنی (edirsən, eləmə) rədifli iki qəzəl var.

بشنیده ام که عزم سفر میکنی مکن
مهر حریف و یار لگر میکنی مکن

(Beşənிடəəm ke, əzme səfər mikoni, məkon,
Mehre-hərifo yare-değər mikoni, məkon.) [3, s.476]

Tərcüməsi:

*Eşidirəm ki, səfərə əzm edirsən, eləmə,
Özge məhəbbət, başqa yar gəzirsən, eləmə.*

və

ای آن که از میانه کردان میکنی مکن,
بر ما ز خشم روی گردان میکنی مکن

(Ey an ke, əz miyanə kərdan mikoni, məkon
Bər ma ze xəşmə-ruy-e-gərdan mikoni, məkon) [3, s. 479]

Tərcüməsi:

*Ey ondan ki, bizə laqəydlik edirsən, eləmə,
Bizimçün qəzəbdən üz çəvirirsən, eləmə.*

mətləli qəzəllərə Nəsimi

*Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil. [1, s.122]*

və

*Zülfünü ənbərfaşan etmək dilərsən, etməgil,
Qarəti-din, qəsd-i-can etmək dilərsən, etməgil. [1, s.123]*

beytlərlə başlayan iki qəzəllə cavab verib. Nəsimi şeiri canlı xalq dilindən qaynaqlanan ifadələrlə zəngindir. Bu zənginlik fikrin ifadəsinə bir şirinlik təvəti gətirir:

*Bunları bilməyən nə bilmiş ola,
Adı anın evi yıxılmış ola. [1, s.561]*

*Ey günəş surətli yarı-dilpəzir,
Tələtindən utanır bədri-munir.
Neyləyim ki, mən fəqirəm, sən əmir,
Həsərdindən ürəyim hər dəm ərir. [1, s.581]*

Başqaları üçün ağırlı mövzuya, həqiqəti bildiyi üçün şair təbəssümlə yanaşa bilirdi:

*Ruhi-qüds oldu Nəsiminin həqiqət sözləri,
Varlığın tərək etdi çin kim, kəndi çıxdı aradəni. [1, s.134]*

HÜRUFİLİYİN MƏNBƏYİ VƏ TƏZAHÜRÜ

Hürufiliyin nəzəri əsasları barədə Fəzlullah Nəsimi Astarabadi və onun ardıcılıarı Əliyül-Əlā, Şeyx Əbül-Həsən, İmadəddin Nəsimi, MİR (Seyid) Şərif, Seyid İshak, Əli, Əmir Qıyas əd-Din, Kəmal Qaytaq, MİR Fazlı, Rəfi, Pənahi, Əbd ül-Məcidi ibn Firiştə, Misali, Mühiti, Ari, Mukimi, Cavid Əli, İşkurt Dədə, Rəhmətullah, Celal Səfir Şəh yazmışlar. Ayrı ayrılıqda həcmcə o qədər də böyük olmayan, əsasən farsca yazılmış bu risalələrin ciddi tədqiqatə cəlb olunmasına böyük ehtiyac var.

Hürufilərin hərflərə etiqađı, ilk baxışdan sadələvh və bəsit görünsə də, mənbəyinə varanda, çox dərin və nəhayətsiz qaynaqlar ilə rastlaşırıq:

*Şərh əgər qılsam cəmalın dəftərindən bir vərəq,
Hər söziim min fəsl olur, hər fəsl yüz min bablar. [1, s.622]*

Nəsiminin bu beytdə söylədiyi mübaligənin elmi əsasları var. Qurani-Kərimin 6Ənam, 38 və 59; 11 Hud, 6; 13 Rəd, 39; 17 İsrə, 58; 22Həcc,70; 27Nəml,75; 35Fətir,11; 36YaSin,12; 50Qaf,4; 54Qəmər,53 və 57Hədid, 22-ci ayələrində olacaqların Lövhi-Məhfuzda yazıldığı barədə xəbər verilir.

Bundan başqa, 9Təvbə surəsinin سورة التوبة 51-ci ayəsində buyrulur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

(qul lən yusibənā 'illā mā kətəbə Allāhu lənā huva maulənā və 'alə Allāhi fəlyətəva kəlli əl-mu'minünə)

Tərcüməsi:

"De: "Allahın bizim üçün yazdığından başqa bizim başımıza heç nə gəlməz. O bizim Himayədarımızdır. Qoy möminlər yalnız Allaha təvəkkül etsinlər!"

Ayədəki مَوْلَانَا "Huva Maulənə" – "O, Mövlanəmiz, himayədarımızdır" - cümləsi, irfan əhlinin ən çox istinad etdiyi cümlədir. Allahın qatında bütün bəşəriyyət haqqında Lövhi – Məhfuzda (qorunan lövhədə) yazılar var, bunlar da hərfilərə yazılıb. Hərflərin sirlərini öyrənə-öyrənə ən gizli mətləbləri aydınlaşdırmağın mümkünlüyünə inam hürufilik təliminin əsasıdır.

*Lövhi-Məhfuzəm, hürufəm, əbcədəm mən, həm heca,
Həm Xəlilə Kəbə oldum, həm mənəm sövmü salət. [1, s.500]*

və ya

لوح محفوظت روشت و خال و خط کلام
با تو گفتم معنی لدنی و السلام

(Lövhi – Məhfuzəst rəvişo xalo xəttə-Kəlam,
Ba tu qoftəm məniyi-ləduneyo əs-Səlam.) [2, s.228]

Tərcüməsi:

*Kəlamın yerışı, xalı, xətti Lövhi-Məhfuzdur,
Sənə "əs-Səlam" adının lədunei mənasını demişəm.*

Göründüyü kimi, Allah olacaqları Lövhi-Məhfuzda yazıb endirilən Qurani-Kərimdə də bildirib. Butün bunlar söz şəklindədir və hərfilərə yazılıb. Deməli, ancaq Xızır Peyğəmbərə öyrədilən ilmi-Lədunei elmində hərfilər müstəsna, ilahi mahiyyətə malikdir – fəlsəfəsinə malik Allah aşıqı olan hürufiliyin mənşəyi barədə elə də çox yazılmayıb. "Hüruf" ərəbcə "hərif" sözünün cəmidir. Hürufilik hərfilərə etiqađ tərifi anlamına gəlir. İlk baxışdan primitiv görünən bu əqidənin özünəməxsus fəlsəfəsi var. Allah yaratdığı məxluqatın hər biri canlıdır və insan kimi bədən və ruhdan ibarətdir. Hətta daşların da üç gündə bir dəfə nəfəs aldığınu alimlər müəyyənləşdiriblər. Bədən ölüb çürüyərək torpa-

ğa qarışmağa məhkumdur, ruh isə Allaha məxsus olduğu və onun hüzuruna qayıtdığı üçün əbədidir. Allah Təala 18000 ələmi iki hərfə ک "kəf" və ن "nun" ilə yazılan təkcə bir sözlə کن "küni!" (ol!) - sözü ilə yaratdı. Qurani-Kərim Allahın 77449 sözündən, bu sözlərin qəlibi olan 333015 hərfdən ibarətdir. Allahın sözlərini özündə ehtiva edən Qurani-Kərimin mətni ərəb əlifbasındakı 28 (bistü haşt) hərf ilə yazılıb. Fars və Türk dillərinin əlifbasında isə 32 (si vü dü) hərfə şərhələr, təfsirlər və irfan ədəbiyyatının həm nəzəri, həm də bədii nümunələri yazılırdı.

*Bistü haştü si vü düdür ayəti-niyqi-Xuda,
Görmüşəm eyni-ayani, mənədədir hər biriyə...*

*Bistü haşt vəchimdə xəttim Haqq bəyanım eylər uş,
Bilgil, ey salik bu sirri, uş giühənim istiva.*

*Dörd kitabın mənisii, şərhii bu bistü haştıdır,
Həm dəliləm, həm bəyanəm, həm süfatəm xoşliqa.[1, s.486]*

Quranın sözlərindəki mahiyyəti ruh, hərlər isə bu ruhun bədənidir. Hərlər ruhun zahiri, görünən tərəfidir. Ən şərfli yaradılış olan İnsanun zahirində, xüsusilə simasında bu hərlərin bənzəri cizgilərini sezon Şah Fəzlullah (Fəzl) ibn Məhəmməd Nəimi Təbrizi Astrabadi (1339-1401) hürufi təlimini yaratdı. Hərlərdəki nöqtələrin özü də müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, Qurani-Kərimin birinci sözü "bismillah", birinci hərfi nöqtəli ب "bə" hərfidir. Nöqtə xəttatlıqda hərlərin ölçü vahididir. Məsələn; əlif hərfinin uzunluğu 5 nöqtə, bə hərfinin eni 4 nöqtə hesabı ilə yazılır. Qədim yunan mütəfəkkiri Evklid yunanca Στοιχεῖα, latınca *Elementa* adlanan "Başlanğıc" ismi əsərində Σημεῖόν ἐστιν, οὐ μέρος οὐθέν — deməklə, nöqtəni bölünməyən, hissələri olmayan obyekt kimi mənalandırıb. [34, s.46]

İslam sferasında Peyğəmbərin hədisi-şərifinə görə, hər hansı bir şəhərə giriş qapılarından olur məntiqilə "elm şəhərinin qapısı" adlandırılan İmam Əlinin bir hədisində buyurulur: العلم نقطة

كثرها الجاملون (elm bir nöqtə idi cahillər onu çoxaltdı) Xoca Nəsir əd-Din Tusinin "Kitabə - nöqtəyi - qüdsiyyə" adlı əsərində bu hədisə istinad edilir. [35, s.46] Bəhsi keçən nöqtə ب "bə" hərfinin altındakı nöqtədir, bu nöqtə Qurani Kərimin ilk sözünün ilk hərfinə aiddir, nöqtə qoyulmazsa, hansı hərf olduğu bilinməz. Bütün elmlər dörd səmavi kitabda; Tövrat, Zəbur, İncil və Quranda toplanıb. Quranın elmi Fatihə surəsində, Fatihənin elmi "bismillah"-da, "bismillah"-ın elmi isə "bə" hərfinin altındakı nöqtədir. [33, s.95-96] Razinin sonrakı açıqlamasında bu hərfin zahiri əlamətinə görə, nöqtə, peşiman olub əsl vətəni cənnətə doğru yönələn, ancaq ona çata bilməyən üzüqara Adəmə bənzədir. Nöqtə kainata dair bütün sirlərin mərkəzidir. "Bə" nun altındakı nöqtə mənəm" hədisi "elm şəhərinin qapısı" İmam Əliyə aiddir. Nöqtə, həqiqi birlikdir və bütün çoxluğun əslidir. Dairənin mərkəzi və vəhdətin rəmzidir. Yer səyyarəsi kainatla müqayisədə olduğu kimi, insan da ələmlə nisbətə bir nöqtədir, ancaq bu nöqtə ələmə dair bütün sirləri özündə gizləyib. Nöqtə, təkcə cümlənin bitməsini bildirən orfoqrafik işarə deyil, həm də gizli sirin rəmzi kimi anlaşılır. Təsədüfi deyil ki, həssas və bilikli əlimlərə "nüqtədən" - nöqtə bilən deyirlər.

VIII yüzillikdə yaşamış ərəbdilli şair Məğeyrə bin Əçəli مغيرة بن سعيد عجلي şəirlərində Allahu işığa, onun əzalarnı isə hecanın hərlərinə bənzədərək deyirdi ki, "ayn" onun gözüdüür.

Hərlərin şəirdə bədii ifadə vasitəsi kimi işlənmə məqamı ilə bağlı Doktor Səid Xeyrixah Bərzəki və Fəruzan Təvilinin "Təşbih və hürufə-ələfba dar şəire-Xaqani" (تشبيه و حروف الفبا در شعر خاقانی) məqaləsində söz açmışlar.

Türk alimi Əbdülbaqi Kölpınarlı "Hürufilik mətnləri kataloqu" adlı kitabında Nəsiminin ardıcılı, Fəzlullah Nəiminin ən yaxın müridlərindən olan arif şair Əli Əmirinin farsca divanından bir beyti nümunə gətirir:

مجموع کتاب آسمانی
یک نقطه بود اگر بدانی

(Məcmuə ketabə-asimani
Yek noğtə bovəd, əgər bedani.) [12, s.73]

Tərcüməsi:

*Səməvi kitabın hamısı
Bir nöqtədir, əgər bilsən.*

Beytdəki əsas mətləb İmam Əlinin hədisinə işarədən əlavə, həm də şairin müxtəlif din adamlarının bəzi mübahisələrinin bir nöqtəyə - tək olan Allah elminə yönəlməsinə etdiyi eyhamdır.

Əli Əmirinin başqa bir beyti bu mövzunun davamı kimi səslənir:

هر که جز از نقطه خواهد آنچه خواست
زد دین است نیست او بر راه راست

(Hər ke coz əz noğtə xahəd ançə xəst,
Dezde-din əst, nişt u bər rahe-rəst) [12, s. 67]

Tərcüməsi:

*Hər kim ki, nöqtədən bir balaca götirmək istəsə,
Din oğrusudur, o düz yolda deyil.*

Mövlanə Məhəmməd Füzuli divanının dibəçəsindəki məşhur qitədəki "gah bir nüqtə qüsurilə gözi kur eylər" – misrasında vizual olaraq, کور göz və کور kor yazılışları cəmi bir nöqtə ilə fərqləndirir (XVI yüzildə İraqdakı orfoqrafiyada sonradan fars-türk əlifbasına artırılacaq, گ "gaf" g hərfi olmadığı üçün "göz" sözü də "kəf"lə yazılırdı). Füzuli həm də demək istəyib ki, nöqtəni tanımayanın bəsinət gözü kor olar.

Orta yüzilliklərdə formalaşan "O nədir ki, bir nöqtə ilə zahir olur?" tapmacası uşaqların məntiqi düşünmə qabiliyyətlərini artırmaq üçün verilən çoxsaylı bilməclərdən biri kimi ötən əsrin əvvəllərində nəşr edilən "Dəbistan" dərgisində çap olunub. Tapmacanın cavabı: təmiz, pak, yüksək nəfəs anlamına gələn və hər cür günah və ayıblardan ari olduğu üçün Rəsulullah (s.ə.s) veri-

lən ظاهر "Zahir" adıdır. Əgər ط "ta" hərfinin üzərinə nöqtə qoyularsa, ظ "za" hərfi alınar və söz ظاهر "Zahir" kimi oxunur. "O nədir ki, bir nöqtə ilə zahir olur?" tapmacasında istər-istəməz nöqtəyə diqqət artırılır. "Zahir olmaq" həm gizlinin aşkara çıxmağı, həm də "Zahir" - Əsməi-Hüsnağa Allahın bir adına çevrilmək kimi iki müxtəlif mənə verir. Qurani Kərimdə 57/HƏDİD الحديد surəsinin 3-üncü ayəsində buyrulur:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِیْمٌ

(Huvə əl-Əvvəlu və əl-Əxiru və əz-Zähiru və əl-Bāfınu
və huva bikulli şey'in 'aif mun)

Tərcüməsi:

"Əvvəl də, Axır da, Zahir də, Batin də Odur. O, hər şeyi biləndir! (Allah Öz əzəli elmi və qüdrəti ilə hər şeyi görüb bildiyi halda, Özünü görünməz, dərkolunmazdır. Allahın varlığı aşkar, mahiyyəti isə tamamilə gizlidir)."

Tapmacanın əsas məqsədi "nöqtəni bilən Allahı, Peyğəmbərini, dinini tanıyar" – fikrini aşılamaqdır. Bu fikir dolayısıyla, nöqtə haqqında deyilən hədisin tapmaca şəklində təfsiridir.

Seyid Əli İmadəddin Nəsimi fars divanındakı bir rübaisində buyurur:

چه نکته بود که ناگه ز غیب پیدا شد
که هر که واقف آن نکته گشت شیدا شد
چه مجلس است و چه بزم اینکه از می توحید
محیط قطره شد آنجا و قطره دریا شد

(Çe noktə bovəd ke naqəh ze ğeyb peyda şod,
Ke hərke vağefe-an noktə gəşt, şeyda şod?
Çe məclis əsto çe bəzme-in ke, əz meyi-tohid
Muhit ğətrə şod ancavü ğətrə dərya şod?) [2, s.370]

Tərcüməsi:

*Hansı nöqtədir ki, qeybdən gözlənilmədən göründü
Hər kim ki, o nöqtəni bildi, dəli oldu?*

*Hansı məclis, hansı, hansı şadyanılıqdı ki,
(tövhiid) yeganəlik meyindən
Orda ətraf qətrə oldu, qətrə də dəryaya döndü? [2, s.370]*

Rübaini M.Soltan belə tərcümə edib:

*Nə sirdi, qeybdən olubdu peyda?!
Onu dərk edən kəs tez oldu şeyda.
O necə məclisdi, vəhdət meyindən
Mühit qətrə oldu, qətrəsə dərya. [6, s.161]*

Rübaidə məqsəd ilahi biliklərlə insan qavramunun nisbətindən söz açılır. Nöqtə boyda gələn ilahi-irfani informasiya xəbərsiz insarı dəli edəcək qədər güclü, qətrəyə dönsə, okean qədər sahlınsızdır.

Nəsiminin farsca qəzəlində belə beytə rast gəlmək olur:

وصف رخ آن ماهست الله جميل اما
هر مرد در این معنی این نکته کجا بیند

(Vəsfe-ruxe an mahəst Əllahi – Cəmil, əmma,
Hər mördə dərin məni in noktə koca binə?) [2, s.108]

Tərcüməsi:

*"Cəmil Allah gözəldir..." o Aynın üzünü tərifidir, əmma,
Bu mənanın içində ölən hər kəs bu nöqtəni harada görər?*

Qəzəlin bu beyti Məhəmməd (s.ə.s.) Peyğəmbərin: **قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ** (İnnəllahu-təali cəmil lun yuhıbbu əl-cəmələ) "Allah gözəldir və gözəlliyi sevər"- hədisi üzərində qurulub. (Müslim, İman 147; Ebu Davud, Edeb 29; Tirmizî, Birr 61) Şairin məqsədi Allahın görünməzliyini gözəl bədii şəkildə ifadə etməkdir.

من چاتم ای نسیمی یعنی دمی نسیمی
در کس زبان ز وصف من در زبان نگنجم

(Mən canəm, ey Nəsimi, yəni, dəmi – Nəimi,
Dər keş zəban ze vəsfəm, mən də zəban nəgəncəm.)

[2, s.237]

Tərcüməsi:

*Mən canəm, ey Nəsimi, yəni, Nəiminin qanıyam,
Məni tərifləmə, mən dilə sığmıram.*

Mürşidi, şair, alim, təriqət başçısı olan Fəzlullah Nəimi Nəsiminin şəxsi həyatında və şair taleyində müstəsna rol oynayıb. Nəiminin şairliyi o qədər də yüksək olmadığından təriqətinə yaymaq üçün Nəsiminin qələminə böyük ehtiyacı vardı.

Şirvanda yaranıb bütün dünyaya nəql olunan Xələvtiyyə irfan məktəbinin əsaslarına bələd, ruhunu idarə etmək bacarığına yiyələnən Nəsimi bu təlimin aparıcı naşiri oldu, insan ruhunun Allahın Adəmin pəlçiq bədəinə üfürdüyü müqəddəs əmanət olduğunu xələfə bədii dilin böyük imkanları çərçivəsində bəyan etdi.

Şah Fəzlullah (Fəzl) ibn Məhəmməd Nəimi Təbrizi Astrabadi (1339-1401) **جاودانی نامه "Cavidani-namə"** əsərində özünütanıma barədə yazırdı: **خودراشناختن اگر ندانند جاهل باشند و اگر کثر دانند کافر باشند** [Əgər özünütanımanı bilmirlərsə nadan, əgər çox bilirlərsə kafir olurlar. "Cavidani-namə", əlyazma kitabının PDF-i, səh.284] İrfan, birinci növbədə özünü tanımaqdır, "özünütanıma" dedikdə, insarın daha çox ruhu haqqında biliklər məcmuynu nəzərdə tutulur.

"Cavidani-namə" (Cavidannamə yox!) hürufiliyin nəzəri, fəlsəfi, dini-sakral tərəfdən izahını verən hürufilərin əsas kitabıdır.

*Ey Nəsimi "Cavidani-namə"dir
Həlli əşkəli-cəmi müşkilat. [1, s.504]*

*"Fa"vü "zad"ü "lam"ə düşdü könlümüz,
Kəbəvü ehramə düşdü könlümüz.
Eşqi-biəncanə düşdü könlümüz,
"Cavidani-namə" düşdü könlümüz. [1, s.586]*

"Fəzl" sözü ərəb dilində ف "fa", ض "dad" və ل "ləm" hərf-ləri ilə yazılır. Fəzlullah Nəimiyə qədər də hərf-lərin sakral sirləri öyrənilib. Hərf elminin tarixi qədimdir. Qədim Yunanıstanda və Fələstində bu elm "Gematriya" adlanırdı və "atbaş", "atbaş" adlı iki sahəsi vardı. Müxtəlif sakral və magik məzmunlu mətnlər əb-cəd və cifr elmlərində olduğu kimi istifadə edilirdi. İslam maari-fində də bu elmin özünəməxsus yeri var.

Əbu-Nəsr Mühəmməd ibn Tarxan ibn Uzlaq əl-Farabi (869-950) "Kitab əl-Hüruf" (Hərf-lərin kitabı) adlı əsər ərsəyə gətirmiş-di. Kitab müxtəlif əlyazma nüsxələri əsasında 1969-cu ildə Bey-rutda nəşr olunmuş, rus dilinə tərcüməsi Alma-Atada çıxmışdır. (Аль-Фараби. Книга букв. Перевод, примечание и вводная статья К.Х.Таджиковой. - Алматы, «Қазақ университети», 2005) Ərəb əlifbasındakı 28 hərfə, bu əsərdə fəlsəfi və dini aspektdən baxılmışdır. 28 rəqəminin gizli rəmzi vahidi bildirir: 2+8=10=1+0=1 Vahid olan isə Allahdır. Başqa sözlə, 28 hərf-lə yazılan Qurani-Kərim bir olan Allahın sözüdür. Həm də Yer in pey-ki olan Ay bir ay ərzində 28 şək-lə düşməsinə görə, Ay islamun rəmzi sayılır.

Əllərimizin içində Ayn 28 səhfəsi (göydə 28 fərqli görünüşü) və ərəb əlifbasının 28 hərfi əks olunub. Əl barmaqlarının hər birində, baş barmaqdan savayı 3 buğum var. Baş barmaqda isə 2 buğum olduğunu nəzərə alsaq, hər əldə 14, iki əldə isə 28 buğumu hesablaya bilərik. Namaz vaxtı qunut tutarkən, əl barmaqlarında 28 bir yerdə olur. Qurani-Kərimin bütün hərf-lərini ehtiva etdiyi üçün, namazda əlləri birləşdirib qunut tuturlar. Sağ əldə birinci 14 hərfi ehtiva edən Əbcəf, Həvvəz, Hüttü, Kələman, sol əldə isə Səfəs, Qərəşət, Səxiz, Zəziğ sözlərinin hərf-ləri öz əksini tapıb.

Əbu Əli Hüseyn ibn Əbdullah ibn əl-Həsən Əli ibn Sina ابو رسالة كتوز المزمين" (16.08.980 — 18.06.1037) علی حسین بن عبدالله بن سینا (əfsunlar xəzinəsi risaləsi) adlı əsərində ərəb əlifbasındakı hərf-lərin 13 müxtəlif cür düzülmə dairəsinin (dəvairi-hüruf) sırasını göstərir:

1. Əbtəs (ابتث)	8. Ənsəğ (انسغ)
2. Əbcəd (ابجد)	9. Əhsət (احست)
3. Əhtam (اهتم)	10. Ədyəl (ادل)
4. Əchəb (اهب)	11. Əchəz (اهز)
5. Eyqağ (ايغ)	12. Əfsac (افسج)
6. Əcnəş (اجنش)	13. Əhət (اعط)
7. Ərği (ارغ)	

Burlardan əvvəlinci 6 dairə "dəvairi-sittə" adlanır və daha məşhur və mühlüm sayılır.

Əhtam اهتم dairəsi 28 hərfi özündə ehtiva edən 8 sözdən ibarətdir:

1. Əhtam (اهتم)	5. Cəzkəs (جزكس)
2. Fəşəz (فشذ)	6. Qasaz (قتظ)
3. Buyən (يوين)	7. Dəhləa (دحلع)
4. Satad (صتض)	8. Raxağ (رخغ)

Əchəb اهب həm də daireyi-ərği (دايرة ارغی) də deyirlər. Cifr elmində bu dairədən istifadə edirlər. Dairə hərəsi 14 hərf olmaqla əsas və nəzirə qismlərindən ibarətdir.

Əsas:	Nəzirə:
ا - əlif	ث - sə
ج - cim	ظ - za
ه - hə	م - mım
ب - bə	ف - fə
و - vav	ذ - zəl
ز - zə	غ - ğayn
ر - ra	ن - nun
د - dəl	ت - tə
ی - yə	ص - sad
ك - kaf	ض - dad
ش - şin	ع - ayn
خ - xa	ح - ha
ل - ləm	ط - ta
س - sin	ق - qaf

Dairey-əchəbi bu 28 hərfi özündə birləşdirən 7 sözdür:

1. Əchəb (اجھب)
2. Vazərad (وازرد)
3. Yəkşax (یکشخ)
4. Ləsəz (لسظ)
5. Məfəzəğ (مفذغ)
6. Nətəsad (نتصض)
7. Ahataq (احطق)

ث hərfi daireyi-nəzirənin əlif hərfi sayılır. Gizli yazılarda nəzirədəki hərlər əsas hərlər yerində işlədilir.

Eyqağ ابقغ dairəsi 28 hərfdən ibarət 9 sözdür və bu hərlər rəqəm mənasına görə 10 dəfə artım sırasıyla düzülüb:

1. ابقغ Eyqağ	2. بکر Bəkr	3. جلش Cələş
1-1, 10-1, 100-1, 1000-1	2-ب, 20-ک, 200-ر	3-ج, 30-ل, 300-ش
4. دمٹ Dəmət	5. هنٹ Hənəs	6. وسخ Vasəx
4-د, 40-م, 400-ت	5-ه, 50-ن, 500-ث	6-و, 60-س, 600-خ
7. زعذ Zəaz	8. حفص Hafəd	9. طمظر Tasaz
7-ز, 70-ع, 700-ذ	8-ح, 80-ف, 800-ض	9-ط, 90-ص, 900-ظ

Ən çox tanınan Əbcəd (ا ب ج د) dairəsidir ki, özündə səkkiz sözü ehtiva edir, bununla həm maddi-tarix, həm də müəmmə yazılır.

*Zülf ilə qaşu kipriğün əbcədi- "cim"ü "dal" imiş,
Mən bu hüruf şakliçün "cim" ilə "dal" içindəyəm. [1, s.129]*

Nəsimi bu beytində insan əzalarının Qurani-Kərimin cismi sayılan hərlərlə qarşılıqlı münasibətdə olduğunu nəzərə çatdırır. Əbcəddəki cim və dəl hərləri ۳ "cədd" sözünü yaradır. Nəsiminin cəddi isə Peyğəmbər (s.ə.s.) nəslinə dayaqlanır.

Ərəb xəttinin Məramər (və ya Məramir) tərəfindən icad edildiyi məlumdur. Deyildiyinə görə, onun səkkiz oğlu olub, bu kəlmələr onun oğlanlarının adlarıdır. O, uşaqlarına adları elə seçib ki, birində işlənən hərlər o biri adlarda təkrar olunmasın. Səkkiz söz ərəb əlifbasının bütün 28 hərfini və 1-dən 1000-ə qədər rəqəmləri əhatə edir.

Əbcədi-kəbir (böyük əbcəd) hərləri və onların rəqəm mənası:

ا ب ج "Əbcəd" ərəbcə "başladı" deməkdir. Onun hərləri:

- ا - əlif - 1
- ب - bə - 2
- ج - cim - 3
- د - dəl - 4

ه و هəvvəz "bitişdirdi" deməkdir. Onun hərləri:

- ه - hə - 5
- و - vav - 6
- ز - zə - 7

ح ط هuttı "ağah oldu" deməkdir. Onun hərləri:

- ح - ha - 8
- ط - ta - 9
- ی - yə - 10

كلمن "Kələmən" ərəbcə "natiq oldu" deməkdir. Onun hərfələri:

ك - kaf - 20
ل - ləm - 30
م - mim - 40
ن - nun - 50

سعطس "Səəfas" ərəbcə "ondan öyrəndi" deməkdir. Onun hərfələri:

س - sin - 60
ع - 'ayn - 70
ف - fa - 80
ص - sad - 90

قرشئ "Qaraşət" ərəbcə "tərtib etdi" deməkdir. Onun hərfələri:

ق - qaf - 100
ر - ra - 200
ش - şin - 300
ت - tə - 400

خذ "Səxız" ərəbcə "mühafizə etdi" deməkdir. Onun hərfələri:

خ - sə - 500
ذ - xa - 600
ز - zəl - 700

ضغظ "dəzəğ" ərəbcə "tamam etdi" deməkdir. Onun hərfələri:

ض - dad - 800
ظ - za - 900
غ - ğayn - 1000

Əbcədi-kəbirin rəqəm mənalərini bu cür asanlıqla yadda saxlamaq olar: birinci 9 hərf 1-dən 9-a qədər tək-tək rəqəmləri bildirir. İkinci 9 hərf on-on artaraq 90-a çatır. Üçüncü 9 hərf yüz-yüz artaraq 900-ü haqlayır. Sonuncu hərf isə 1000-ə bərabərdir.

Bundan başqa, Əbcədi - səğir (kiçik əbcəd) də mövcuddur:

1 = الف	8 = ك	ش = سائط
2 = ب	6 = ل	4 = ت
3 = ج	4 = م	8 = ث
4 = د	2 = ن	خ = سائط
5 = ه	من = سائط	4 = ذ
6 = و	10 = ع	8 = ض
7 = ز	8 = ف	ظ = سائط
8 = ح	6 = ص	4 = غ
9 = ط	4 = ق	شائط - sifırı bildirir.
10 = ي	8 = ر	

Əbcəd hesabında hərfənin kiçik əbcəd, ən kiçik əbcəd, böyük əbcəd, ən böyük əbcəd olmaqla 4 qismə ayrılması məlumdur. Kiçik əbcəddə hərfənin rəqəm mənası əgər 1-9, 10-80, 100-1000 qaydası ilə hesab olunurdusa, ən kiçik əbcəddə hərfin rəqəm mənası 12-yə bölünür, qalıq bu hərfin rəqəm mənası sayılır. Əgər rəqəm 12 və ya 12-dən kiçiksə, hərfin öz rəqəmi qəbul edilir. Böyük əbcəddə hərfin adını təşkil edən hərfənin rəqəmləri toplanır, cəm həmin hərfin rəqəmi sayılır. Məsələn, د dəl hərfi دا (dal) kimi yazılır, د + ا + ل = 4+1+ 30 = 35 toplam rəqəm alınır. Deməli, böyük əbcəddə dəl hərfinin rəqəmi 35-dir. Ən böyük əbcəddə isə hərfin rəqəm mənası ərəbcə hərfbəhərf yazılıb rəqəmləri toplanır. Məsələn, ی yə hərfinin rəqəm mənası 10-dur. 10 ərəbcə عشرة əşaradır. Bu sözü təşkil edən hərfənin toplamı ع + ش + ر + ه = 70 + 300 + 200 + 5 = 575. Deməli, ən böyük əbcəddə yə hərfinin rəqəm mənası 575-dir.

Əbcəd hesabında hərfənin kiçik əbcəd, ən kiçik əbcəd, böyük əbcəd, ən böyük əbcəd olmaqla 4 qisminin rəqəm mənası bunlardır:

ابجد
ا - əlif -1, 1, 111, 13
ب - bə - 2, 2, 3, 611
ج - cim - 3,3, 53, 1035
د - dəl - 4, 4, 35, 278

حطی
ح - ha - 8, 8, 9, 606
ط - ta - 9, 10, 10, 535
ی - ya - 10, 10, 11, 575

سملص
س - sin - 60, 12, 120, 520
ع - 'ayn - 70, 10, 130, 102
ف - fa - 80, 8, 81, 651
ص - sad - 90, 6, 95, 590

ثخذ
ث - sa - 500, 2, 501, 747
خ - xa - 600, 12, 601, 512
ذ - za - 700, 10, 701, 179

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, sistemi bilmədən, məntiqlə bu hərfliəri və onların rəqəm mənasını çıxarmaq mümkün deyil. Hürufulər gizli yazışmalarında və müəmmalarnın tərtibində bu sistemlərdən bəhrələnirdi. Əbcəd sistemindən həm də Nəsiminin mükəmməl bildiyi musiqi, riyaziyyat və nücum elmlərində istifadə olunub. Riyaziyyatın həndəsə və triqanometriya sahələrində, nücum elmində bürclərin ulduzlarını və səyyarələri, onların peykələrinin tanınması üçün tətbiq edilib.

Muğam əbcədində Əbcədi - kəbirin tən yarısından (dördüdüdü), yəni ƏBCƏD, HƏVVƏZ, HÜTTİ və KƏLƏ-

MƏN sözlərini təşkil edən hərfliərin birləşmə konfigurasiya-ları işlənilib.

"Bütün ərəblərin filosofu" sayılan Əbu Yusuf əl - Kindi (ölümü 870/873) İslam musiqi elmi sahəsində ilk alim sayılır. Yunan sözü olan "musiqi"ni ilk dəfə o İslam elminə gətirmişdir. (Yunanca μουσική), muza - μουσα - sənət pərisi sözünün yiyəlik halındadır, incəsənətin elə bir növüdür ki, bədii obrazları səs və sükutun qarşılıqlı münasibətilə yaranır. Əl Kindi interval haqqında təsəvvürləri formalaşdırdı, ilk dəfə olaraq, musiqi tonları və təranelərini ərəb əlifbasındakı hərfliələrlə və ud musiqi alətinin simləri və pərdələrin şəkli (tabulatura) ilə yazdı.

Səfiəddin Əbdül-Mumin əl-Urməvinin (1216-1294) "Risaleyi-Ədvar", Xoca Əbdül-Qədir ibn Qaibi əl-Hafiz əl- Marağainin (1353-1435) "Şərhi-Ədvar", Əbu Əli ibn Sinarın (980-1037) "Əş-Şifa" və "Risaletn fil-Musiğa" (ər-Risalət ul-Mulhakatu bi-Kitəbin-Necat)adlı məqaləsində, Sahib əl-Məfatih ləqəbiylə tanınan Əbu Əbdüllah Muhəmməd bin Əhməd bin Yusuf əl-Xarəzminin (783-850) "Məfatih ul - Ülum" (Elmlərin açarları) adlı, Xoca Nəsirəddin Tusinin (1201-1274)'nin "Risaleyi - musiqi", Mövləne Fəthullah Şabrani Şirvaninin (1432-1482) "Məcəllətn fil-Musfika" adlı əsərlərində muğam əbcədi haqqında məlumata rast gəlik. Muğam əbcədi ilə yazılmış pərdələrinin bəzilərinin notlarını göstəririk:

ا - do, ب - re bemol, ج - re dyez, د - re bekar, ه - si bemol,
و - si dyez, ز - mi bekar, ح - fa, ط - sol bemol, ی - sol dyez,
يا - sol bekar, بب - lya bemol, جج - lya dyez, یی - lya bekar,
ییی - si bemol, ییی - si dyez, یییی - si bekar, ججج - do.

Azərbaycan musiqi alimlərindən Səfiəddin Urməvi, Əbdül-qədir Marağayi, Fəth ul-lah Şabrani Şirvani əsərlərində 12 muğam ladlarından hər birinin 17 təbəqə, hər təbəqədə 24 (8x3) və 27 (9x3) pərdə üzrə notoqrafiyasını vermişlər. Muğam əbcədi açarından istifadə etməklə, onları yenidən əsləndirmək müm-

kündür. Xatırladaq ki, hər hərf və ya hərf birləşməsi üç notu özündə ehtiva edir:

- 1 - Yegah, ب - k.nim Hisar, ج - k.Hisar, د - h.Əşiran,
 ۲ - Əcəmi Əşiran, و - İraq, ز - Gəvəşt, ح - Rast, ط - nim Zirgula,
 ۳ - Zirgula, ب - Dügah, بب - Kürdi, یج - Segah, ید - Bu Salik,
 ۴ - Çahargah, بو - nim Hicaz, بوز - Hicaz, یج - Nəva,
 ۵ - nim Hisar, ک - Hisar, کا - Hüseyini, کب - Əcəm, کج - Övc,
 ۶ - Mahur, که - Gərdaniyyə, کی - nim Şahnaz, کل - Şahnaz,
 ۷ - Mühəyyər, کط - Sünbül, ل - tiz Segah, لا - tiz Bu Salik,
 ۸ - Çahargah, لج - tiz nim Hicaz, لد - tiz Nəva, له - tiz Bayatı,
 ۹ - tiz nim Hisar, لز - tiz Hüseyini.

İlm əl-hürufun (hərflər elmi) öyrətdiyinə görə, Allahın sözləri Qurani-Kərimdə hərflərdə təcəssüm etdiyi üçün, hərflərin ilahi mənası var və insanın zəti da bu hərflərdən təşkil olunub. Qurani-Kərimin 29 surəsi 14 müqəttəə hərfi ilə başlayır. Müqəttəə hərflər bunlardır: əlif, hə, ra, sin sad, tə, ayn, qaf, kəf, ləm, mim, nun, ha, ya. 29 surədə keçən hərflər isə bu sırada verilib:

1. 2 BƏQƏRƏ البقرة (əlif əlif, ləm, mim)
2. 3 ALİ-İMRAN آل عمران (əlif əlif, ləm, mim)
3. 7 ƏRAF الأعراف (əlif əlif, ləm, mim, sad)
4. 10 YUNİS یونس (əlif əlif, ləm, ra)
5. 11 HUD هود (əlif əlif, ləm, ra)
6. 12 YUSİF یوسف (əlif əlif, ləm, ra)
7. 13 RƏD الرعد (əlif əlif, ləm, mim, ra)
8. 14 İBRAHİM إبراهيم (əlif əlif, ləm, ra)
9. 15 HİCR الحجر (əlif əlif, ləm, ra)
10. 19 MƏRYƏM مريم (kəf, hə, ya, ayn, sad)
11. 20 TA-HA طه (ta, ha)
12. 26 ŞÜƏRƏ الشعراء (ta, sin, mim)
13. 27 NƏML النمل (ta, sin)
14. 28 QƏSƏS القصص (ta, sin, mim)

15. 29 ƏNKƏBUT العنكبوت (əlif əlif, ləm, mim)
16. 30 RUM الروم (əlif əlif, ləm, mim)
17. 31 LOĞMAN لقمان (əlif əlif, ləm, mim)
18. 32 SƏCDƏ المسجدة (əlif əlif, ləm, mim)
19. 36 YA-SİN يس (ya, sin)
20. 38 SAD ص (sad)
21. 40 GƏFUR غافر (ha, mim)
22. 41 FUSİLLƏT فصلت (ha, mim)
23. 42 ŞURƏ الشورى (ha, mim, ayn, sin, qaf)
24. 43 ZUXRUF الزخرف (ha, mim)
25. 44 DUXAN الدخان (ha, mim)
26. 45 CASİYƏ الجاثية (ha, mim)
27. 46 ƏHQAF الأحقاف (ha, mim)
28. 50 QAF ق (qaf)
29. 68 QƏLƏM (nun)

Müqəttəə hərflərinin nə üçün endirildiyi barədə 20 nəzəriyyə var; surənin adını bildirir, Allah-Təalanın ən böyük adı ismi-əzəmin hərfləridir, Qurani-Kərimdəki andların sayı qədər olduğundan, ona işarədir, surələrin sayı ilə ərəb əlifbasındakı hərflərin sayı eynidir, elə bunu da anladır, bu hərflərin əbcədə hesablanan ilin sayı islam dinin yaşam müddətini bildirmək üçündür, Allah-Təalanın atributlarının baş hərfləridir, surədə ən çox işlənən hərflərə işarədir və s.

Musa (s.ə.s.) peyğəmbərə iki lövhə üzərində yazılmış 10 hərf verildi və bu hərflərin rəmzi açımından 5 kitabdan ibarət "Tövrat" ərəsəyə gəldi. Hərflərin sirri münasibətlə yəhudi müdrikləri deyirdi: "Tövrat Allahın, İsrail Tövrətin izidir."

Əbcədlə ata-baba arasında bir əlaqə olmasa da, bədii sənət nümunəsi göstərərək, böyük Özbək şairi Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai (09.02.1441 - 03.01.1501) ərəbcə ata mənası verən "əb" ilə "baba" mənası verən "cədd" sözlərini birləşdirərək "əbcədd" alır:

*Degac "əbcad" başığa uyrulurlar-
Qəmərlə birlə güyəs, yəni cəddü əb.*

Əbcədin müstikasına inam geniş yayılıb. Belə hesab olunur ki, 28 hərfin köməyiylə düşmənlərə qalib gəlmək olar. Əbcədi kağıza yazıb öyrənmək niyyətiylə onu torpağa basdırsan, səni maraqlandıran ən çətin suala da cavab tapa bilərsən. Düşünmüşlər ki, 28 hərf yazılan kağızı suya salıb içilərsə, uşağın qorxusunu aparar, zehni möhkəmləyər, qurumuş quyuya atılsa, suyu çoxalar, az məhsul verən ağacı bəhrəli edər.

Əlcəzairli alim Mühyəddin Əbdül-Əbbas ibn Əli əl-Buni əl-Qüreyşi (1162-1225) "Şəms əl-maarif və lətaif əl-əvarif" (Tanıyanların günəşi və öyrədənin lətifliyi) və "Əd-Dürr əl-mənzum fi ilm əl-aufağ və ən-nücum" (Sehrli kvadratlar və astrologiya elmi haqqında nizamə çəkilmiş mirvarilər) adlı əsərlərin müəllifidir. Birinci əsəri qısaldılmış olaraq "Şəms əl-maarif" (Tanıyanların günəşi) adı ilə məşhurdur. 2001-ci ildə İstanbulun "Seda Yayınları" nəşriyyatı irihəcmli bu əsərin "Şəmsül maarif el kubra" (Tanıyanların günəşi, böyük) adı ilə 4 cildə türkçəyə tərcüməsinin birinci nəşrini gerçəkləşdirdi. 2095 səhifəni ehtiva edən bu əsər Elmül-Hüruf (Hərflərin elmi) sahəsini işıqlandırır. Mühyəddin Əbdül-Əbbas ibn Əli əl-Buni əl-Qüreyşi (1162-1225) "Şəms əl-maarif və lətaif əl-əvarif" (Arifliyin günəşi və öyrətmənin lətifliyi) adlı əsərində yazıb: "Dinləri təmsil edən Peyğəmbərlərə endirilən səmavi kitabların bir sıra özünəməxsusluğu var. Bir sıra sirri səhifələrində gizləyiblər. Məsəlmanlıq üçün endirilən müqəddəs kitabımızın sirləri də bu hərflərin içində saklıdır... Bu hərflərin daşdığı mənə və sirlər içində endirilən bütün səmavi kitablardakı sirlər qalmaqdadır" (III cild, otuz birinci bölüm, səh.229-230).

Ərəb əlifbasının 28 hərfinin hər biri ayrı-ayrılıqda səs və rəqəmdən başqa, həm də rəmzi mənə daşıyır. Hürufilərin rəmzləri də bu sıradadır. Əlif-lam şeir şəkli də elə bu amacdan yaranıb.

"Təsəvvüf" sözündəki hərflərin ayrı-ayrı sözlərin baş hərflərinin toplusu olması da diqqət çəkir:

ت "tə" – tövbə,
ص "sad" – səfa (təmizlik),
و "vav" – vilayət (Allaha yaxınlıq),
ف "fə" – fəna (Allahda əriyib yox olma).
(Энциклопедия суфизма, səh.14).

"Tacir" sözündəki hərflər bu sənətin məğzini göstərən sözlərin birinci hərflərindən təşkil olunduğunu hərifşünaslar irəli sürür:

ت "tə" – təvəkkül,
ا "əlif" – ümid,
ج "cim" – cəsərat,
ر "ra" – rastoqari (doğruluq).

Hərflərin şəkillərini nəyəsə bənzətməklə rəmzlər meydana gələ bilirdi. Məsələn, ərəb əlifbasının "nun" adlanan 6 hərfi həm də qədim ərəblərdə böyük balıq, balina anlamına gəlir. Hərfin şəklinə diqqətlə baxdıqda, ağzını geniş açıb yuxarıda nöqtə kimi görünən qidasını udmağa çalışan balığın iri, güclü çənələrini vizual təsəvvür etməklə mümkündür. Allahın sınağı üçün Yunis Peyğəmbəri bu balıq udmuşdu. İslam mədəniyyətinin bərqərar olduğu IX yüzillikdə unudulmuş qədim Misir elmlərini bildiyi üçün böyük irfan şeyxinə "Misirin Yunis Peyğəmbəri" mənasına gələn "Zü əl-Nün əl-Mısıri" ləqəbi verilib.

بی ان قد همچون الف لامی شد از غم قامت
بیچده کی بنیم شبی با الف این لامرا

(Bi an gədd həmçü "ələf" "lam"i şod əz gəmə gəmətəm,
Biçde key binəm, ba "əlif" in "lam"ra) [2, s.24]

Tərcüməsi:

*Hicrin əlif tək qəddimi бүkmüş həbibim, lam edib,
Birləşdir axir bir gecə, o əlif ilə lami sən. [6, s.10]*

Ərəb əlifbasında "Ləm-Əlif" birləşməsi 29-cu hərf sayılır və bu İmam Əlinin Əbubəkrdən sonra xilafətə gəldiyinə işarədir. "Ləm" Əlini, "Əlif" isə Əbubəkri bildirir. "Əlif-ləm" ərəb dilində "əl" müəyyənlik artiklini təşkil edən iki hərfin; "əlif" və "ləm"-in adını bildirir. Hürufilərin gizli yazılarında "əlif" və "ləm" hərf-ləri "Allah"-a işarədir və bu sözü təşkil edən 4 hərfdən ilk ikisi-dir, hərlər birləşmir. "Ləm" hərfi "əlif"-lə birləşəndə isə alınan "lə" sözcüyü heçlik, yoxluq anlamındadır. Rəqəm mənası vahid olan "əlif" həm də tövhidi, Allahın bir olduğunu göstərir, əgər o arxa plana keçsə, heçlik alınır. Nəsimi hürufiliyin daha əyani təb-liği üçün "Əlif-Ləm" və "tərs Əlif-Ləm" şeir şəklində yaradıb. Əlif-Ləm şeir şəklində nümunə:

*"Əlif" – Allah, sidrə boyun münəhadır müntəha,
Çün cəmalındadır ərərəhman ələl-ərs istiva.*

*"Bey" – Bilindi qəddinin həddi nə miqdar olduğu
Bildilər kim, tuləhu sittun zə'rən fissəma.*

*"Tey" – Türabilər əlində Zülfiqar şəmşirü tiğ,
Fəzrəbu buyruldu haqdən, həm buyurdu Mustafa.*

*"Sey" – Səvab ola anınçin həq yolunda verdi can,
Dərdinə haqdən dəvadır, rəncinə yüz min şəfa.*

*"Cim" – Camalın nurudur kim, doğdu məşriqdən tamam,
Şö'lə verdi hər dərcədən şöylə kim, nuri-ziya.*

*"Hey" – Həyat irdi ləbindən Xızrı İsa oldu hey,
Dərdmənd aşıqlərin dərdinə oldu çün dəva.*

*"Xey" – Xəbərdar olmayanın xəxtini div aldı div,
Bixəbər oldu özündən şöylə qaldı ömrəha.*

*"Dal" – Dəlil oldu dəhanın rəmzini qıldı əyan
Bildi bildirdi rəsulu həm Əliyyəl-Mürtəza.*

*"Zal" – Zakir sufilər çox zikrə məşğul oldular,
Geydilər şal, işləri al, təsti zərqu riya.*

*"Rey" – Rəhmanirrəhim oldu camalın aşıqə,
Niçün Adəm dedi, bismillahi-zülfəzlül əla.*

*"Zey" – Zahid zöhd ilə bəzətdi tacü xirqəsin,
Batini oldu müləvvəs, zikrini qıldı həba.*

*"Sin" – Səadət darını verdi, Süleyman xəxtini,
Onlara kim, sidq ilə bu yolda çəkdilər cəfa.*

*"Şin" – Şəhid oldu olar kim, Həqq yolunda öldülər,
Qəm yeməz onlar ki, bildi həqdir ona qanbəha.*

*"Sad" – Sadiqdir olar kim, səbri qıldı ixtiyar,
Dilbərin yolunda gör kim, liltfa irdi daima.*

*"Zad" – Zələlətdən xilas etdi bizi Fəzli-ilah,
Cism anındır, nitq anındır, ruh anındır cümləha.*

*"Tey" – Tahirdir vücudu onların kim, batini,
İçdilər cami-müsəffə, buldular sidqii səfa.*

*"Zey" – Zahir gördülər Həqqi olar kim, gördülər,
Görmiyənlər gözləri kur oldu, şöylə kim, ə'ma.*

*"Eyn" – Əyan eynəl-yəqin oldu liqayi-hüsnü-dust,
Hər kimin Həqq gözün açdı gördü didari-Xuda.*

"Geyn" – Geyrətli kişiler qafil olmaz kəndüdan,
Şərin edər Həqqdən utanur, nəfsinə verməz riza.

"Fi" – Fəna darında hər kim bulmaz olursa nəcat,
Fikri fasiddir onun kim, ömrünü qıldı həba.

"Qaf" – Qövseyn oldu qaşın aşiqə mehrablar,
Səcdəgah oldu anınçün şahı-cümlə ənbiya.

"Kaf" – Kəlamüllah ilə səb'ülməsanidir üzün,
Zülfü qaşın kirpigindir yeddi ayat xəttiha.

"Lam" – Ləbin oldu Məsiha çün üzün sübhü nəhar,
Zülfünün sirri qəmərdir, üzünün şəmsi zülha.

"Mim" – Mələk surətli dilbərsən, əya bədri-münir,
Hüsni-Yusifən, təcəlli eylədi nuri-Xuda.

"Nun" – Nihan oldu ləbindən çeşmeyi-abi-həyat,
Hər kim içdi, vacib oldu cənnətül-mə'va ona.

"Vav" – Vəchin Kə'bəsinə kim ki, qılmadı sücud,
Adı div oldu, anınçün qaldı şöylə mübtəla.

"Hey" – Hidayət eylədi Mehdiyü Qur'ani-mübin,
Ol ki, əşya xilqətində bizə oldu rəhnüma.

"Yey" – Yuvəsvisdən xilas olmaq dilərsən adəmi,
Oxu ismi-ə'zəmi kəndözünə urğıl dua.

"Lam-Əlif" – Si hərflubdur bəlkə simurği-cahan,
Bilmədi əslin hürufun kim, dedi bu hərflə la.

"Pey" – Pənahımdır mənim həq, pərdədarımdır bu dəm,
Padşahım, xanım oldur, mənə verdi dəstü pa.

"Çim" – Çahar ünsür kim, məbdəidürür hər şeyin,
Bunda buldu həqqi külli-ənbiyavü övliya.

"Jey" – vü jalə, çeşmə əbru, zülfü rüx, bu xəttü xal,
Müşəfi-həqdir müəyyən gər oxursan taliba.

"Gaf" – Gönlüdür Nəsiminin məhəbbətdən sərir,
Şol şaha kim, kölgəsidir zilli-Simurği Hüma.

Burada göstərilən 32 hərf türk və fars dilindəki ərəb qrafikalı əlifbaya məxsusdur. Göründüyü kimi, hərfin adından sonra bu hərlə başlayan söz gəlir. Bu sözlər gəlişigözlə olaraq seçilmir, hər bir sözün şeirin ümumi kontekstində oturur, ümumi harmoniya yerli olur. Nəsimi hürufilərin bildiyi və təbliğ etdiyi irfan sirlərini poetik dillə şərh edir.

"Əlif" – Ol qəddinə ögündüğüçün sərvü çinar,
Olmadı onlara göftariü nə rəftariü nə bar.

"Bey" – Bu gün badi-səba zülfünə tuş oldu məğər
Ki, dilü can elinə mişkü əbir etdi nisar.

"Tey" – Təmənna edən ancaq tapına mən deyiləm,
Bu həva ilə keçər şeyxi fəta, miri kübar.

"Sey" – Səradan çəkəram ah Sürrəyaya irər,
İllər ilə sana bir gün nə əcəb etmədi kar.

"Cim" – Can gözü görər nuri-camalında sənin,
Lövhi-dildə yədi-qüdrət yazalı nəşii nigər.

"Hey" – Həyatı-əbədi buldu vəisalında İrəm,
Fırqətin zəhrin içər, ey neçələr leyli nəhar.

"Xey" – Xətindən utanır Nəsx ilə Reyhanü Süllüs,
Ta Mühəqqəq ana manənd olalı xətti-Qübar.

"Dal" – Dərd ilə düşən könliümə məh mehridir ol,
Üz urub qürbətə bir gün eləyim tərki-diyar.

"Zal" – Zikr etdiği bu kim ləbinin şəkərinə,
Tutiyi-canü könül bir dəm ola xoşgöftər.

"Rey" – Rəqibin üzünə baxma, eşitmə sözünü,
Dilbərə, çünki anın qövlüdürür cümlə fişar.

"Zey" – Zamanın nəsinə şad olayım, bir ləhzə,
Dili-qəmgininə heç vermədi aramü qarar.

"Sin" – Sahir gözünün məkrini dil şərh edəmən
Ki, nə cadu bilir ol fitnələri, nə əyyar.

"Şin" – Şol zülf ilə xal oldu mana danəvi dam
Ki, bu dil mürgü dü ələmdir ana seydi şikar.

"Sad" – Səbr et dedi dildar bu gün mana, dedim:
Aşiqə səbr mahal oldu daxi qeyrətli ar.

"Zad" – Zərb uralıdan canıma məstanə gözüün,
Getmədi başda dəxi xəmr iləvi gözde xumar.

"Tey" – Tolu könliüm evi nuri-təcəllayı-camal
Ki, görükməz gözümə zərrəcə əğyar, nə yar.

"Zey" – Zalım gözünə hey de ki, cövr eyləməyə,
Etməsin şəmsü qəmər kimi məni zərü nizar.

"Eyn" – Aşiqlərə ələmdə çe duzax, çe behişt,
Bir olur tirəvi mehri üzü məstani-bahar.

"Ğeyn" – Ğeyrat budur, ey şah ki, kuyında müddam,
Ta ki, ömrüm ola ləbbeyk edəlüm çəkərvər.

"Fey" – Fərdə səni təftiş edə aşiq, görəcək
Nə rica ana behişt ola, nə heysiyyəti-yar.

"Qaf" – Qaşınla gözüün, zülfü dəhanın həvəsi
Bizə nə izzətü hörmət qoydu, nə elmü vüqar.

"Kaf" – Ki urdu yədi-qüdrət, dedi bir huri-lətif:
Gəlmədi sənciləyin, gəlməyə ta ruzi-şümar.

"Lam" – Layiq ləbinə lə'l degil, gül rüxünə
Kim, anın mə'dəni səng oldu, mumun mişki-tatar.

"Min" – Mürgi-dilü can istəməyə bağı-behişt,
Kaşiyən zülfü-həbib ola, xətil xalı mədar.

"Nun" – Novruz olucaq yar ilə xoşdur güllü mül,
Çalına çəngü riübab, oxuna üşşaqi-nigar.

"Vav" – Var, uymagılan sən bu yavuz nəfsə bu gün,
Adəmin hur mələk həmdəmi niçün ola mar.

"Hey" – Həvəs etmə Nəsimi, büti-hərcayıya kim,
Ola əğyar ilə yar, edə vəfadarımı zar.

"Lam-Əlif" – La deməzəm gər məni qətl edə gözüün,
Dili Mənsursifət eyləyəsən zülfünə dar.

"Yey" – Yeri eylə tənə'im yemədən səni bu yer,
Kim əcal çənginə düşsə, sənəmə, saınma çıxar.

Aşağıdakı nümunə isə ərəb əlifbasında Əlif-Ləm da daxil olmaqla (28+1=29) iyirmi doqquz hərfin hürufi nöqteyi – nəzərindən poetik açmasıdır.

"Əlif" – Ə'lə qəmətin hər kim görər bican olur,
"Bey" – Bəşarət buldu hər kim dilbəri sultan olur.

"Tey" – Təmənna vəslini etdim, niyazım uşbudur,
"Sey" – Səna etməklik üçün uş canım qurban olur.

"Cim" – Cümlə xubların sultanı sənsən, ey pəri,
"Hey" – Hüsn içrə nigarım Yusifi-Kən'an olur.

"Xey" – Xəyalın könlümü yaxdıvü yandırdı məni,
"Dal" – Divanə olub əz qəm ki, bağrım qan olur.

"Zal" – Zövqün var ola ki, ta sənin eşqində mən,
"Rey" – Rəvayət qıldı mana kirpiyi peykan olur.

"Zey" – Zavalın olmasın, canım fəda olsun sana,
"Sin" – Saadət görsə dərmən bağrım uş büryan olur.

"Şin" – Şərab-i-ləblərini içənə yoxdur zaval,
"Sad" – Sün'ünlə yenə kövünü məkan bustan olur.

"Zad" – Zəll ayı üzündür cümlə hərfi-kafi-nun,
"Ayn" – Aləm xəlqi mana sənsizin dülşman olur.

"Ğayn" – Ğarət qıldı barca ləşkəri can şəhrini,
"Fey" – Fəraqın yaxdı oda, uş könül giryən olur.

"Qaf" – Qüvvət qalmaqda artıq tənimdə taqətim,
"Kaf" – Kafır gözlərin kim Rüstəmi-dəstan olur.

"Lam" – La yoxdur könlüdə doğdu eşqimdən əzəl,
"Min" – Müsəlsəl kirpiyindir oxları pərran olur.

"Nun" – Necə baxdım mən əndər rövşənanı boyuna,
"Vav" – Vallah sənsizin cənnətə mana zindan olur.

"Hey" – Həvəsləmə dilərmən şol qəmərtək üzünü,
"Lam-Əlif" – La dolğunub baxsam cahən virən olur.

Ey Nəsimi, eşq ilə ayıtdın qəzəlni yar üçün
"Yey" – Yanağın güllərinə cümlə can heyran olur.

Nəsimi hərfləri əlifba sırasında olduğu kimi deyil, axırdan əvvələ doğru verilməklə, "tərs Əlif-Ləm" şeir şəklini yaradıb:

"Yey" – Yüzün mahiyyətidir aləmə nuri-nəcat,
"Lam-Əlif" – Lareybə illa vəchəhü ana cəhat.

"Hey" – Hilalın qabü qövseyin, qaşların mehrabdır,
"Vav" – Vəhdət nuru üzün, saçların vəl-mürsəlat.

"Nun" – Nə mə'nidən qiyamət qəmətindən kəşf olar,
"Mim" – Müvəhhidlər dedilər üzünə vəh-nəziat.

"Lam" – Lə'lin cür'əsindən aləmi məst eylədin,
"Kaf" – Kafidir ləbdəndən içənə abi-həyat.

"Qaf" – Qur'andır camalın, bu kəlamı həq dedi,
Fi – Fələk dövründə buldu Xə'bənin içində lat.

"Ğeyn" – Ğeyrə sümmə vəchülləh yox, ey müddəi,
"Eyn" – Elmi-fəzli-həqdir kəşf edər hər müşkilat.

"Zey" – Zühür oldu çü İsa Mehdiyi-sahibzaman,
 "Tey" – Tanıqdır, nitqi xatəm qandasa getdi məmat.

"Zad" – Zəlalət mülkünü nitqilə mə'mur eylədi,
 "Sad" – Səfa kəsb etdi andan əhli-həq buldu səbat.

"Şin" – Şəmsi-aftabam, cavidanam ləm-yəzal,
 "Sin" – Səadət vacib oldu Fəzli-həqdən mümkünat.

"Zey" – Zülalın şərh edərəkən aləmə şirin təbin,
 "Rey" – Rəvan oldu bu nəzmin mə'nisi həmçü Fərat.

"Zal" – Zikrimdür camalın ayəti hər sübhü şam,
 "Dal" – Də'vəsi yalançı sufilərin oldu mat.

"Xey" – Xəyalım dolaşalı zülfünün sevdasına,
 "Hey" – Həyatım qapdu şövqün ləşkəri vəl-adiyat.

"Cim" – Camalilə cəlalın mə'nisi bir nurdur,
 "Si" – Sürəyyayı səmadan göstərər ənvəri-zat.

"Tey" – Təalillah ki, mislin görməniş dövi-fələk,
 "Bey" – Bəqa mülkü səmtindir, ey Nəsimi, şeş cəhat.

"Əlif" – Allahdur ki, olmaz nitqi-zatından cüda,
 Uş kitabü həyyi-mütləq, uş Məsihi-mö'cüzat.

"Tərs Əlif-Ləm" şeir şəklinə başqa bir nümunədə də hərflərin əlifba sırası ilə deyil, arxadan əvvələ şərtilə sözlün tələb etdiyi hərflər toplumu kimi verilərək ayrı-ayrı sözlərlə şərh edilir.

"Yey" – Yenə sığındım ol sübhana mən,
 "Lam" – Əlif" – La demədim ol xana mən.

"Vav" – Veyləndən iraq olmaq üçün,
 "Hey" – Həmişə aşiqəm Fırqana mən.

"Nun" – Nə kim qıldım günah tutdum ümid,
 "Min" – Məhəmməd Mustafə sultana mən.

"Lam" – Ləbbeyk çağırınlar həqq çün,
 "Gaf" – Göstər girəyim cinana mən.

"Qaf" – Qadırsən bizi irgürməyə,
 "Fey" – Fələkdən keçirib seyrana mən.

"Çayn" – Çeyrət issi aşiqlər ilə,
 "Ayn" – İşrət irgürəm Keyvana mən.

"Zay" – Zülm qılmağa olmadım şərik,
 "Tay" – Tanıqdır həq bilir, insana mən.

"Zad" – Zərbindən dedin kim, qurtulam,
 "Sad" – Səbr edərisəm böhtana mən.

"Şin" – Şey'lillahüm oldur Tanrıdan,
 "Sin" – Səadət babın açam cana mən.

"Zey" – Zəval irmiyə bu din mülkünə,
 "Rey" – Rəfiq olmayacaq şeytana mən.

"Zal" – Zakirlərdən olayım derəm,
 "Dal" – Dələlət eylərəm rəhmana mən.

"Xey" – Xeyrəndişə mö'minlər ilə,
 "Hey" – Hərifəm anda ki, ürfana mən.

"Cim" – Cəhənnəmdə sanıram girəcəm,

"Sey" – Səqil kişi ilə bustana mən.

"Tey" – Təmənəm haqdən oldur satmıyam,

"Bey" – Bəqa mülkiini bu virana mən.

"Əlif" – Allah yarı qılırsa mana,

Dərdimi irişdirəm dərnana mən

Der Nəsimi sana, əqlin yar isə,

Kəndözümü yazaram fərmana mən.

Nəsiminin "Əlif – Ləm" və "tərs Əlif – Ləm"lərində təqdim olunan hərfərdən yaranan sözlər, əsasən eyni deyil.

Hürufilər üçün insan toplumunda məslək konkret bir söz kimi, fərdlər isə bu sözün ayrı-ayrı hərfələri kimi qəbul olunurdu. Bunu birinci dəfə Nəsiminin həmyerlisi Xaqani Şirvani söyləyib:

شمنند ابن ذهن و فطنت را حریفان حسد
منکردن این سحر و معجزا ریفان ریا

(Doşmənənd in zehno fitnətra hərifane-həsəd

Monkərənd in sehro mocozra rəfəğane-riya)

(دیوان خاقانی 1375ص 33)

Tərcüməsi:

Bu zəhn və tale ilə həsəd hərifləri (adamları) düşməndir,

Bu sehr və möcüzəni riya dostları inkar edir.

Nəsiminin şeirində də "şəxs" mənasında "hərif" sözü keçir:

Gəl, ey hərif, şimdiki nəsihət qəbul qıl,

Cövr eyləmə hərifə ki, hacət degil hitab. [1, s.491]

Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun"unda "Bu, tuğrayı-misali-məhəbbətdir və dibaçeyi-divani-möhəndir" fəslində bu beytlər var:

Bildim qəmimi, sənin ki, çoxdur,

Qəm çəkəməyə bir hərif yoxdur.

Gəldim ki, olam qəmin hərfi,

Gəl, təcrübə eylə mən zəifi!

Zaman-zaman mahiyyət unudub, ifadə mənfı çalar araraq dilimizdə türkcəsəyə şəxsələrə "hərif" ünvanı şəklində qalıb. El içində kimi isə aldadıb ziyana salmaq məqamı "filankəsi həriflədilər" kimi ifadə olunur. Osmanlı türkcəsində olub indi də Türkiyədə işlənən "abdal hərif" ifadəsi var. "Abdal" sözü ərəbcədir, IX əsrdən bəri təsəvvüf termini kimi işlənilir, "dərviş" və "şahid" mənalılarına gələn "bədil" kəlməsindəndir, cəm halı isə "abdal" və ya "əbdal"dır. Farsca və Türkcə maddi dünya ilə bağlantısını kəsib, Allaha bağlanan dərviş anlamında ikən, daha sonralar Qələndəriyyə zümərəsinə mənsub "sərsəri dərviş" mənasına gəlib. Çox təəssüf ki, hürufizm süqut edib ortadan çıxdıqdan sonra, ifratçılarn toplumuyla nusayrılıq, dürzilik, yezidilik kimi islamı hökmlərin əsaslarından tamamilə ayrılan uydurma bir din şəklinə düşdü. İslami özüllü qoruyanlar isə Türkiyədəki bekdəşilik, İrandakı "Əhli-Həqq" təriqətləri içində əriyib itdi. Görünür, "hərif" sözünün ironik mənfı məna kəsb etməsi hürufiliyin məğlub olub sıradan çıxması dövrünə təsadüf edir.

SAKRAL RİTUALLAR

Nəsiminin yaradıcılığında irfan yolçularının kamul insana çevrilmə yönündəki zaman-zaman icra etdikləri sakral rituallara işarələy keçməkdədir. Biz çağdaş oxucunun nağıl kimi qəbul edəcəyi bu mistik sakral rituaları azca da olsa şərh etmək istədik. Sakral rituaların fəlsəfəsi Qurani-Kərimin həqiqətinə dayaqlanır. Allah-Təala Adəmi qoxulanmış palçıqdan yaratdı və ona öz ruhundan üfürüb ruhlandırmaqla onu canlandırdı. Deməli, bir-birinə uyğun gəlməyən iki substansiya; qoxulanmış palçıqdan yapılmış bədən və Allahdan verilmiş qüdsi ruh bir Adəm cildində bərqərar oldu. Sonradan dialektikanın bir qanunu kimi "əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi" adlandırılacaq Allahın dualistik sistemində Adəm yaradılışların əşrəfi kimi meydana gəldi. Bədəni əmmarə nəfslərlə idarə edən İblis, ruhun dayağı isə Allah qanunlarıdır. İnsanın bədəninin nəfsi onu ən qatı günahlara, cinayətlərə sövq etməsinə rəğmən, ruhu saflığa, təmizliyə səsləyir. Həyatı təşkil edən bu mübarizədə hansı tərəf qalib gəlirsə, insan o qütblərdən birinin əsgərinə çevrilir. Bədən nəfslərini təmin etdikcə ruhi güc azalır, ruhi təminat çoxaldıqca, ən zəruri məişət problemləri belə diqqətdən qaçır.. Qurani Kərimin hikməti də Allaha doğru adi gedişlə getməyi yox, məhz qaçmağı əmr edir. Axı, insan ömrü elə də çox deyil ki, sonradan günahlarını yumaq üçün məqam tapa bilsin. 51 əz-Zariyat سورة الذاریات surəsinin 50-ci ayəsində buyrulur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
فُزُّوا إِلَى اللَّهِ إِنِّي لَعَلَّمْتُ لَكُمْ مِنْهُ نَبِيًّا مُبِينًا

(fəfirrū 'ilā Allāhi 'innī ləkkum minhu nazīrun mubīnūn)

Tərcüməsi: " Bu insanlara de: "Allaha tərəf qaçın! (Allahın qəzəbindən qaçıb Onun mərhəmətinə sığının, küfrü atıb imana gəlin!) Mən sizi Ondan (Allahın əzabından) açıq-aşkar qorxudan bir peyğəmbərəm!" (tərcümə akademiklər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyevindir).

Bütün həyatı boyu irfan yolçuları xüsusi sakral ritualarla ruhani qüvvələrini çoxaldıb yer həyatındakı bədən həzləri cazibəsindən çıxmağı bacarırlar. Beləliklə, irfan yolçuları günahlardan uzaqlaşır və özlərini Allahın qüvvəsi icrisində eridərək "fəna fi-llah"a, oradan da "bəqa bi-llah" mərtəbəsinə yüksəlirlər. "Fəna fi-llah" söz birləşməsinin hərfi mənası Allahda fəni olmaq deməkdir. "Bəqa bi-llah", insanda günaha apanan istək və vərdişlərin yerini savabların alması, adi, insani varlıqdan ilahi tələbləri yerinə yetirən qüvvəyə çevrilməsidir. Vəislərindəndə fəni olan, Həkk ilə baqi olur. Allahda fəni olan da Allah ilə baqi olur.

"Fəna fi-illah" (Allahda yox olmaq) mərtəbəsinə yüksəlmək üçün irfan yolçuları böyük əzablara qatlaşmalı, dərin idrak, zəka və ruhi yüksəlmə prosesi keçirməlidirlər ki, bu da gündəlik icra olunan sakral rituaların sayəsində baş verə bilər. Hər bir irfan yolçusunun bu mərtəbəyə qalxıb yüksəlməsi mümkün deyil, çünki, İblis qüvvələri hər addımda onları Haqq yolundan döndərməyə, günahı daha təmtəraqlı zövq kimi göstərməklə məqsədlərinə çatmağa mane olur. Ancaq böyük səbr və saflığa sonsuz şövqlə İblisi məğlub edib məqsədə çatmaq mümkündür.

Qəribə deyil ki, hətta "fəna fi-llah" halında da şeytan arifi çaşıdır bilir. Ruhən Allah işığında əriyib işıq fantomuna, zərrəciyinə çevrilən insana qürurla elə gəlir ki, o elə Allahın özüdür və ya zərrə küllüdür. Başqa müqayisə ilə, sanki bir damla qışqırır ki, mən okeanam! Onlar unudur ki, damla okeanda olanda okeandır, ondan ayrılarda isə heç kəsə lazım olmayan bir qətrə şor suya çevrilirlər. Bu halında onu düzgün başa düşməyib Allaha ən yaxın olan bəşər övladını Allahsızlıqda ittəham edir və kafir kimi cəzalandırırlar.

İrfan yolunda olanlar ruhən kainatın ənginliklərinə yüksələ bilib yeni ruh keyfiyyətləri qazanır. Mələkət aləminə yüksəldiyi zaman insanda Ruhani ruh, Cəbrət aləminə yüksələ bilirsə, insanda Sultani ruh, nəhayət Lahut aləminə yüksəldiyi zaman insanda Qüdsi ruh olur. Bura nəbilərin, vələlərin məqamıdır. (Ənə sirr əl-insani və sirri- sirrət) "İnsan mənim sirrimdir, mən də insanın sirriyəm" - qüdsi hədisi bu ruhu təsvif edir. Cismlə ruhun mütənəsibliyi bütün irfan təriqətlərində olduğu kimi, Hürufilikdə də öyrənilir. İrfan ilə sufizm arasında fərqlər var. Bəzi tədqiqçilər şairi sufi kimi təqdim etsələr də, Nəsimi "sufi" sözünü qəbul etməyib, onun əvəzinə "aşiq" istilahnı seçib:

*Aşiq ol fəxr yetər ki, omadı sufi,
Dövlət ana kim, bu iftixar ilə xoşdur.* [1, s.231]

*Safasız sufiyi gör kim, haram der, dinləməz sazi,
Ki, əhli-Həqq olan kişi nə qəm girsə kəlisayə.* [1, s.484]

*Sufiyi-pəşminəpuşın batini safi degil,
Ol qaçan qurtarasərdir nəfsini əminnərədən?! [1, s.154]*

*Məscidü xanəgahə sən sufi tək olma qürre kim,
Aşiq cümlə yerli gög məbədü sovminat olur.* [1, s.447]

Bu münasibət şairin farsca divanında da özünü göstərir:

ای صوفی خلوتشین بسنان ز رندان کاسه
تا کی پزی در دیک ماخولیا ی خام را

(Ey sufiyi-xəlvətnişin bəsnan ze rindan kaseyi
Ta key pəzi dərde-yek maxuliyayi-xamra?) [2, s.23]

Tərcüməsi:

*Xəlvətnişin sufi, gəl al rindin əlindən bədəni,
Bəsdir başında bəslədin bir ömür fikri-xamı sən.* [6, s.9]

Keçədən libas geyən sufilər öz yalan davranışlarıyla dünya malına daha çox bağlanar, maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün cəmiyyət tərəfindən bəslənən praxiztlərə çevrilirdi. Onlar, hətta şişman cismilərlə də zəif düşmüş Allah aşiqlərindən fərqlənir, "sufiyi-şəyyad" (yalançı sufi) ünvanına tuş gəlirdi. Ona görə də, Nəsimi "sufi" sözünü özünə və arxadaşlarına layiq bilməyib, "aşiq" ünvanını seçirdi.

Yaradılmışların cismi və ruhu var. Şamın cismi nar (atəş), ruhu nurdur. Cism ilə ruh bir yerdədirsə, deməli həyat var.

*Aləmi-Tövhidə çin irişdi Nəsimi,
Nar ilə nur olduvü nur ilə nar xoşdur.* [1, s.231]

Bütün irfan təriqətlərinin özlərinə məxsus ayrı-ayrı xüsusi geyimləri (kisvət) və sakral ritualları olub. Geyimlər sirri kənara verməmək üçün çoxsaylı təriqət üzvləri arasında tanınma vasitəsidir. Çox vaxt hökumət tərəfindən cəmiyyətin məğzini öyrənmək üçün göndərilən çuğullar bunu bilmədiyindən faş olunurdu. Sovmiə, məscid, xanəgah və hücrələrdə insanın ruhi sferasının anatomiya və fiziologiyasını nəzəri məşğələlərdə öyrənilən təcrübi rituallarda təbiiq etmək həmişə izlənirdi. Arifanə nəzərlə baxan köhnə təriqət üzvləri onları asanlıqla üzə çıxara bilirdi.

*Sövmiəvü məscidə guşənışın oluban,
Kafiri kisvət geyib, sən bu müəlmənə bax!* [1, s.503]

Hər hansı dərvişin şeyxi, piri haqqında maraqlanmaq soruşarın xüsusi göndərilən çuğul olmasından xəbər veriridi.

*Dərvişin pirini sormaq, dedilər adət degil,
Arifanə bir nəzər qıl, kisvətindən bəllidir.* [1, s.440]

Bəsirət gözü fiziki iki gözədən fərqlidir; ona can gözü, beyin gözü, ruh gözü də deyirlər və mövcud olan bütün dinlər bunun fakt olduğunu qəbul edir. Ruhi səviyyədən aslı olaraq, bu göz qapalı, yarı açıq və açıq vəziyyətlərdə olur. Hindlilər üçüncü gö-

zü açan vaxtdan alınlarının ortasına ya paralel iki şaquli düz xətt çəkir, ya da xal qoyurlar. Xalqoyma ənənəsi onlara bizdən, mirladdan öncə 331-ci ildə Makedoniyalı İskəndərin istilasından qaçan zərdüştilərin Hindistanda oturuşması vaxtından keçib. İndi bu hal bizdə təkcə qurban kəsilməkən icra olunur, alının ortasına qoçun qanından xal qoyulmaqla üçüncü gözüün açılması arzusu ifadə edilir.

Üçüncü gözü açmaq irfan əhli üçün birinci tələbdi, açıqgöz olanda insan görünməyənı görür, duyulmayıanı duyursan. Nəsimi bu barədə yazırdı:

*Gər açuq isə bəsirətin, bax,
Gör səndə Haqqivü getmə irax.* [1, s.564]

*Əgər gözlüsən, ey gizliü, vücudun şəhrinə gir, gör,
Nə mədānsən, nə gövhərsən?! Nə dəryasən, nə xoş sahil?!
[1, s.416]*

Farsca divanında da batini üçüncü göz barədə beytlər var:

بر طور دل چو موسی گر طالب لقای
بکشای چشم باطن وز حق لقا طلب کن

(Bər Tur del çu Musa gər talebe-leğayi,
Beqşay çeşmi – batin vəz Həqq liqa tələb kon) [2, s.247]

Tərcüməsi:

*Tur dağında Musa Peyğəmbərin ürəyi (Allahın) üzünü
(görmək) istəsə də (görmədi),
Batin gözünüü aç və Haqqdan üz tələb eylə.*

Farsca həmin qəzəlin başqa bir beytində insanın ekstrasen-sor qabiliyyətinə işarə edib:

گر دست و پا و گوش و چشم و زبان نداری
بی گوش و چشم میجو بی دست و پا طلب کن

(Gər dəsto pao quşo çeşmo zəban nədari,
Biquşo çeşm micu, bidəsto pa tələb kon.) [2, s.248]

Tərcüməsi:

Göz, dil, qulaq, ayaq, əl yoxsa, buna nə qəm var,
Gözsüz, qulaqsız, əlsiz axtar, nişanı istə! [6, s.90]

Şair heç də bədən əzələrinin naqisliyindən deyil, eksrasensual qabiliyyətli həssas üzvlərdən danışıq. Qiyamət günündə bədən üzvlərinin dil açib şahidlik etməsinə dair Quran ayələri ilə yanaşı, həm də سورة الأحقاف 46 Əhqaf surəsinin 26-cı ayəsində keçən həssas qulaq, göz və ürək haqqında bəhs açılır:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَلَقَدْ كَتَبْنَا لَهُمْ قِيمًا إِنْ كَانُوا مُعْتَدِلِينَ
وَإِن كَانُوا لَآتِينَ
أَعْيُنُهُمْ كَتِفُهُمْ
وَلَا يَبْصُرُونَ
وَلَا يَسْمَعُونَ
وَلَا يَحْصُرُونَ
وَلَا يَسْمَعُونَ
وَلَا يَحْصُرُونَ
وَلَا يَسْمَعُونَ
وَلَا يَحْصُرُونَ

(va laqad məkkənnəhum fīmā 'in məkkənnəkum fihi
va cə'alnā ləhum səm'ən va 'əbsārən va 'əf'idatan fəmə 'əğnə
'anhum səm'uhum va lə 'əbsāruhūm va
lə 'əf'idatuhūm min şey'in 'iz kənū yəçhadūna bi'āyāti Allāhi va
Həqqa bihūm mə kənū bihi yəstəhzī'un)

Tərcüməsi:

(*Ey Məkkə əhli!*) And olsun ki, Biz onlara verdiyimiz imkanı sizə verməmişdik. Biz onlara qulaq, göz və qəlb verməmişdik, lakin nə qulaqları, nə gözləri, nə də qəlbləri onlara heç bir fayda vermədi. Çünki onlar Allahın ayələrini (*bilə-bilə*) inkar edirdilər. Onları istehza etdikləri (*səzəb*) sardı. (tərcümə akademiklər Z.Bünyadov və V. Məmmədəliyevindir).

Ayədən görüldüyü kimi, Allah Təala buyurur ki, onlara verdiyimiz imkanı sizə verməmişdik, yəni onlara qulaq, göz və qəlb verməmişdik cümləsi heç də adi bədən üzvləri haqqında deyil. Allah-Təala hamıya quruluşca eyni bədən üzvlərini verir. Ayədə

söhbət adı insanın eşitmədiyini eşidən həssas qulaq, görmədiyini görəndə üçüncü göz və duymadığını duyan ekstrasensual ürəkəndən gedir.

Nəsiminin mənsub olduğu irfan cəmiyyətində hər bir fərd şəhərlə müqayisə miqyasında bədəni bir şəhər timsalında görür, kiçildilmiş ruhi qüvvə ilə onun içinə siyarət edib ağrı-acını əyani görür, müalicə edə bilirdi. Bədənin daxili orqanlarını əyani görmək təcrübəsini əyanılaşdırərək əvvəlcə Parisdə, sonra Amsterdamda və Moskvadakı İnsan muzeylərində tətbiq etdilər; iri hacimli insan bədəni formasının içinə daxil olmaqla ziyarətçilər anatomiyanı əyani görə bilir.

Bəsirət, beyin gözü və ya üçüncü göz adlanan zahiri, anatomik görmə orqanlarından fərqli göz hamuda var, ancaq xüsusi məşqlərlə bu gözü açmaq mümkündür. Hindistanda bu gözü açıq olanlar alınlarının ortasına ya qırmızı xal, ya da paralel iki xətt çəkir. İngiliscə belə adamlara klervoyans, "duruğörən" – deyilir. Orta yüzilliklərdə yazılmış lügətdə üçüncü gözle bağlı yazılıb: "çəşmə-bina" - ziyadə görücü göz, sahibi-bəsirət və didəyi-ib-rətbin mənasındadır." ("Lisan əl-Əcəm", daşbasması, 1740, s.329)

*Mən ol qəvvəs təkî can tərkin etdim,
Sənin çöhrəndəki ol xəttü xalə.*[1. səh.45]

Beytdə ruhun bədəndən çıxıb hansısa səyyarəyə tərəf uçması qəvvəsin suda üzməsi kimi verilib. Ruh bədəndən ayrılıb hava okeanında üzərəkən başqa dürüst müqayisə tapmaq çətinidir. Xal bir nöqtə kimidir, planet də çox uzaqdan səmada bir nöqtə kimi görünür.

*Faş eylədim cahanda "ən əl-Həqq" rüumuzini,
Doğru xəbərdir, anın üçün darə düşmüşəm.*[1. səh.147]

Şair öncədən dara çəkiləcəyini bilirdi. Baş verəcək hadisələri öncədən görmək irfan elmlərinə dərinəndən bələd olmaqla üçüncü göz açıldandan sonra əldə edilən kəramətdir.

İrfana dair yazılan nəzəri əsərlərin demək olar ki, hamısının da insanın ruh sferası ilə bağlı mətləblər xüsusi rəmzlər vasitəsilə bildirilir. Əlbəttə, sakral ritualların əyani şərhləri barəsində bu risalələrdə heç nə yoxdur və ola bilməzdi də... Nəsimi şərinəki bəzi işarələr həmin rituallar barədə, işarələrlə məlumat verir.

صافی نشوی تو تا نه بینی
رندان محله صفا را
پوسته نشان لامکانی
میگوی چو بشکنی هوارا

(Safi nəşəvi to, ta nəbini
Rindane-məhəlleyi-səfara.

Peyvəstə nişane-laməkani
Miquy çu beşəkəni həvəra.) [2, s.344]

Tərcüməsi:

*Saf olmasan, sən görməyəcəksən
Rindlərin səfali məhəlləsini...*

*Məkansızlıq nişanının əlaqəsi
De ki, havanı sındırıb keçməkdir.*

İrfan yolçusu saflaşmaq üçün onu dünyaya bağlayan nemətlərdən uzaqlaşmalıdır ki, azad ruhlu rindlərə qoşula bilsin. Hər bir məkanda hava mühiti var, xüsusi dualar oxuyub zikrdə Allahın müəyyən adlarını göstərilən sayda söyləməklə, musiqinin müşayiətilə rəqslər etməklə havanı yanb üç ölçüdəndə fərqli başqa mühitə düşmək mümkündür.

Sakral biliklərin böyük alimləri; İbrahim bin Ədhəm bin Mansur Əbu İshak (96/714 – 162/779) və türki əsilli İmam Cəfər ibn Yunus Əbu Bəkr Şibli (247/861 - 334/945) irfanın gizli biliklərinə ehtiva edən əsərlər yazıblar. Nəsimi onları belə xatırlayır:

یک قطره ز بحر ماست شبلی
یک نقطه ز حرف ما ست ادھم

(Yek ǧətre ze bəhre-mast Şibli,
Yek nuǧtə ze hərfe-mast Ədhəm) [2, s.343]

Tərcüməsi:

*Şibli bizim dənizdən bir damladır,
Ədhəm hərfimizdən bir nöqtədir.*

İlk baxışdan, bu münasibət keçmiş müəllimlərə hörmətsiz kimi görünə bilər, əslində çox böyük ehtiramı da sezmək mümkündür. Şair buyurur ki, o ustadların biliklərinə yiyələnmişik. Damlasız dərya olmaz, Şibli dəryamızdan qətrədir. Nöqtə hərfərin üfiqi və şaquli ölçülərini yazılışda müəyyənləşdirən ölçü vahididir, məsələn əlifin və ləmin uzunluǧu beş nöqtə civarındadır. "Ədhəm" sözü nöqtəsiz yazılsa da. hərfimizdən bir nöqtədir. Nəsimi bu təqdimatda gizli biliklərin intəhasızlıǧını göstərir.

Nəsimi bəzən gizli irfan rituaları söyləməkdən çəkinməyib. İnformasiya məkanı müqəddəs vadinin üstündən uçub onu görmək Haqqı tələb edən tələbə üçün çox zəhmət tələb edən məşqlərin sayəsində reallaşa bilirdi.

*Gəl, ey Həqq istəyən talib, müqəddəs vadini teyy et,
Ki, zəhmətsiz ələ girməz nə kim, istərsən, ey dana.* [1, s.485]

Sakral ritualar içində ruhlarla (ərvahla) rabitə də vardı, cəmiyyəti maraqlandıran sualı ruhən güclü olan rabitəçi şəxs icra edirdi. Dairə boyu düzülmiş hərfələri ruhun tələbiylə bir yerə toplayıb mətn çıxarırdılar. Spiritizm adlanan bu üsul beş əsr sonra, XIX yüzilliyin əvvəllərində əvvəl Fransada, sonra bütün Avropada geniş yayıldı. Özünün ərvahla ruhi rabitəçi olduğunu göstərən şair bu ritualı bir beytində belə açıqlayır:

*Sordum ərvaha üzün vəsfini hərfən-hərfa,
"Kimsənin şərhinə gəlməz bu güli-tər" - dedilər.* [1, s.263]

Hücrələrdə gecə-gündüz xüsusi məşqlərlə irfan əhli gözlərinin və qulaqlarının imkanlarını o dərəcədə həssaslaşdırıa bilirdi ki, ruhları görür, onların səsələrini eşidirdi.

*Əhli-irfan ol, nə əshabi-sərir
Bil ki, haqdir həm Sənnii həm Bəsir.* [1, s.581]

Yataq səhabəsi (əshabi-sərir) olmayan irfan əhli, haqiqətən də, Səmi (eşidən) və Bəsir (görən) qüvvəsi qazanırdı. Allahın Əs-mai-Hüsnadakı bu iki adının verdiyi imkanlara sahiblənmək də sakral ritualar sırasındaydı.

İlm ül-Həvas təmrinləri vasitəsilə görünməyən qüvvələrlə rabitəyə girib başqalarının möcüzə kimi qəbul etdiyi işlər sakral ritualar zamanı icra edilirdi. Ruhunu bədənlə və ya bədənsiz bir yerdə başqa məkana departasiya etmək, görünməz olmaq irfan yolçusu üçün adi bir məşğuliyətdi.

Mistik səslənsə də, xüsusi irfani təhsil almadan dərk olunması müşkül olan bir fakt deməyin yeridir. Fiziki bədəndə son nəfəsini verib canı çıxdıqdan sonra, irfan böyükləri öz ruhları ilə rahat işləyə bildikləri üçün, ayrı-ayrı yerlərdə cəmiyyətin imtina etdiyi, viranəlikdə yaşayan, kimsəsiz xəstə adamların bədənlərində ruhlarını oturturmadığı bacarırdılar. Bu vaxt müəyyən cəmiyyətlərə son sözlərini çatdırır, həm də kimsəsiz adam şəraitə dəfn olunurdu. Onlar 52 gün ərzində bir neçə dəfə bədənlərini dəyişə bilirdi.

*Şəhd ilə həm şəkar mənəm, Şəms mənəm, Qəmət mənəm,
Ruhi-rəvan bağışlarəm, ruhi-rəvana sığmazam.* [1, s.320]

Böyük ruhlu irfan dahilərinin bir neçə məzarı olmasının səbəbi budur. Nəsiminin İran İslam Respublikasının Şiraz şəhəri yaxınlığındakı Zərǧan şəhristanının (qəsəbəsinin) kənarında, Suriya Ərəb Cümhuriyyətindəki Hələbin şəhər hasarları önündə və Türkiyə Cümhuriyyətində Qaziantepin Aǧtoprak kəndində türbələrinin olduğu faktıdır. Bu üç məzardan Hələbdəki əsl sayı-raq, 2009-cu ilin sentyabrında Nəsiminin məqbərəsinin bərpası ilə bağlı Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm nazirliyində layihə hazırlandı. Layihə hazırlansa da, icrası mümkün olmadı. İŞİD qüvvələri buranı 2015-ci ildə dağıdıb...

NƏSİMİNİN YARADICILIĞI

Hələ əlimizdə daha qədim faktlar olmadığından, mövcud materiallara əsasən onu deyə bilərik ki, İmadəddin Nəsimi ümumtürk poeziyasında ilk şairdir ki, üç dildə yazıb yaradıb. O, həm də ümumtürk ədəbiyyatında yeni məzmun və formalar bənisidir. Nəsiminin türkçə və farsca kamil divanları, ərəbcə bir qədər şeiri, "Müqəddimət ül-həqayiq" (Həqiqətlərin əvvəli) ilə "İnsan" adlı risaləsi vardır. O, ilk dəfə olaraq iki misralıq beyt qəlibinə vulkan energetikalı, ehtirash sözü əruz təfiləsi snurlarında böyük poetik qüdrətlə sığdırmağı bacarıb.

*Kəşf oldu sirr xalü xətinədən Nəsimiya,
Elm ul-Əruz içində "məfail"ü "failat".*

Nəsimi onu əhatə edən hadisə və predmetlərdə həyatın fəlsəfəsini kəşf edə bilirdi. Bu vaxt diqqət çəkən əşya poetik zərəbrin vasitəsilə qabarıq göstərilirdi.

*Bay ilə yoxsul mənəm, yolçu ilə yol mənəm,
Kim ki, bu mənsubeyi oynamadı, oldu mat. [1, s.494]*

"Şahmat" sözü orta farsca, pəhləvi dilində "şah məmat"- şah öldü deməkdir. Qədim hindcə, sanskritcə elə bu mənanı verən चतुरङ्ग; "çaturanqa" sözünü ərəblər شطرنج şatranc halına salıb. Bir sıra Şərq ölkələrində şatranc sözü indi də işlənir. Şahmat taxtası üzərində piyadalar ön cərgədə, əyan-əşrəf arxa plandadır. Piyada (yoxsul) hərəkət etmədən, şahmatda oyun alınmaz.

*Kim bilsati-eşq içində oynadı şatrancı-zat,
Otuz iki istivadır məni içində kainat.*

*Rast oyna sən dəxi həm, evlərini yaxşı gör,
Ta müdami olmayasan eşq evində şahə mat.*

*Mat olsa vüüdü, eşq evin xali qalır,
Eşq evin kim qıldı xali, ta əbəd tapdı məmat. [1, s.502]*

Tüyuq və rübailərində də şair bu fikrləri ifadə edib:

*Bir büsati-eşq imiş şatrancı-zat,
Otuz ikidən gəlibdir kainat.
Uyxudan ayıl, onu tanıvü gör,
Olmayasan bu büsata şahı-mat. [1, s.577]*

Eşq büsətində həyatın mənasını göstərən şahmat oynu həyatı düşüncəli yaşamaq anlamını verir. 32 rəqəmi Nəsimi şeirində xüsusi statusa malikdir, onun anlamı bir sıra sahəni əhatə edir. Şahmat taxtasının dörd sıra olmaqla $32 (16+16=32)$ xanasında fiqurlar düzülür, 32 xanə boş qalır. 32 həm də ərəb əlifbasında öz sözlərimizi yazmağa istifadə etdiyimiz hərflərin sayıdır. Zərərli təqvimində kosmik anlamda illərin 32 heyvan üzərində təhvilolma cədvəli mövcuddur. Yetkin insanın 32 dişi olur. Rəqəmlərin toplam sayı beşdir, $32=3+2=5$, beş rəqəmi duyğu üzvlərinin (görmə, eşitmə, dadbilmə, iybilmə, toxunmaq lamisəsi) sayını bildirir; Rəqəmlərin hasili altıdır, $32=3 \times 2=6$, altı rəqəmi Yer kürəsindəki cəhətləri; şərq, qərb, şimal, cənub, yuxarı və aşağıni göstərir; 32 rəqəminin $32 = 1^1 + 2^2 + 3^3$ bu cür şərhə isə üçölçülü (en, uzunluq, hündürlük) fəza sistemi mühitində yaşayan insanın üçlük genetica spiralına görə bəşəri həmahəngliyini təmsil edir.

*Dişlərin əksi, nigara, könlümə nəqş oladı,
Gözlərim bəhrində hər dəm dürrü mərçan bulmuşam.*

[1. səh.145]

32 diş və 32 hərf paraleli burada mətləbi açıq, axı 32 hərfli dilimizdə və farsca Qurani-Kərimin təfsiri edilirdi.

"Ev" sözü şahmat xanəsində başqa, həm də irfan rəmzlərindəki qəlbin mənzilləri mənasını daşıyır. Şahə mat olmaq, şah

əlində ölmək, zalımın zülmünə şərik çıxmaq deməkdir. Ölməkdən qorxmağa dəyməz, çünki, vücud ölsə də, ruh evi əbədidir, əgər eşq evinə biganə olsalar, əbədi ölümdən nicat tapmazlar.

Orta yüzillərdə insanların istifadəsində olan ətriyyat Nəsiminin poetik təqdimatında daha da ətirli: Tibet ahusunun erkəyində arxa ayaqlarının arasında xarici bədən üzvü kimi korbağrsaq funksiyasını icra edən kiçik yumru kisəcik var. Buraya yağlı, tünd qəhvəyi rəngdə toplanan həzm ölünməyən tullantılar müşkü əmələ gətirir. Saç yuyulandan sonra, müşklü su ilə yaxalanırdı. Güclü təsirə malik ətir bir həftədən çox qalırdı.

*Şol mütərra mişki-zülfündən, səba, vergil xəbər,
Şol üzü gül, qaməti sərvi çinarım xoşumdur?
Şol ləbi ləli gözi ahuyi-şahlə dilfirib,
Şol samı zülmət, bəni mişki-Tatarım xoşumdur?* [1, s.234]

Klassik ədəbiyyatda bu ətirə mişki-Tatar, ya da mişki-Çin deyilib. Türkiyə türkcəsində indi də "miş gibi" ifadəsi müşkə işarədir. Müşkü daha baha satmaq üçün tacirlər onun az tapılmasının səbəbləri, məşəyi haqqında belə bir reklam uydurmuşdu ki, doğulanda körpə ahunun göbəyində qan əmələ gəlir. Qan quruyur, göbəklə birgə düşür. Bu prosesi bir neçə müddət müşahidə edən ovçular həməşə müşklü göbəkləri düşdüüyü yerlərdən toplayıb satırlar. Şeyirlərdə ərəbcə göbək mənasını verən "nafə" sözü müşklə birgə işlənilir.

*Qara saçın ucunu salma ayağına, götür,
Heyf olur nafeyi-Tatarə ki, hər ca tökülür.* [1, s.233]

Saç olanın mütləq darağı da var, onlara şair poetik müstəvidən bir-birindən ayrılmayan aşiq kimi baxıb:

*ترك سودای من زلف سباحت كنم
گر بصد پاره کنی همچو سر شاهه مرا*

(Tərke-sevdayi-sərə-zolfe-siyahət nəkonəm,
Gər besəd parə koni həmçü sərə-şanə mərə) [3, s.25]

Tərcüməsi:

*Sənin qara zülfünün sevdasını tərək ələməyəm,
Əgər darağın başı kimi başımı yüz yerdən böləsən də...*

Darağı, şair şəxsləndirərək qara saçın sevdası ucbatından əziyyət çəkən, qara günlü, başı yüz yerdən yarılan aşiq işarə ilə yüngülcə bənzədir.

Bədəni bir şəhər təmsalında görəndə şair, ruhu bu şəhərin nadinə sakininə oxşayır. Dəlini zəncirə vururlar ki, sakitləşsin, zəncirdən xilas olan dəli lap çaşqınlıq içində olar – fikri bu beytdə gözəl deyimlə yerinə düşür:

*Saçın zəncirini məndən fələk çün çəkdi, ayırdı,
Tənim şəhrində sevdadən dəli olmuş gəzər könüm* [2, s.136]

Nəsimi poeziyasının əsas missiyalarından biri insanlara həyatın mahiyyətini, xeyirlə şərin, savabla günahın bir-birinə keçidini poetik materialla izah etməkdir. Buna görə şair mənbə kimi mövcud olan bütün elmlərdən, o cümlədən Qurani Kərim sferasındakı məlumatdan istifadə edirdi.

Nəsimi sözünü belə əlçatmaz edən mənbəyini ilahi qaynaqda olduğu, onu yaddan çıxmağa qoymamaqdır. Fars divanında ki tərci-bəndin rədifində şair məqsədini belə izah edir:

*سيمرغ جهان لامکانيم
مقصود زمين و آسمانيم*

(Simorqe-cəhane-laməkanim,
Məqsudi-zəmino asimanim) [2, s.343]

Tərcüməsi:

*Məkansızlıq dünyasının Simurquyuyq,
Yerin də, göyün də məqsədləriyik.*

Şeyx Əttarın təqdimatında otuz quşun gücünü bir yerə cəm edən əfsanəvi Simurq yerlə göyün arasında olduğu üçün hər ikisinin məqsədidir. Başqa sözlə, irfan əhli həm ruhani sferada Al-laha yaxındır, həm də göyün sirlərində yer əhlini azca xəbərdar etdiyi üçün onların yanında əzizdirlər.

Nəsiminin şeir dili öz zahiri poetik vüsətlə necə cəlbəcdir-sə, batini sakral fikirləri ifadə etmək, gizli mətləbləri çatdırmaq bacarığıyla da əlçatmazdır.

*Bilməşəm Həqqi ki, miratıdırür fəxri-zaman,
Əqlə sığmaz bu hekayət tərcümanı qandadır?* [1, s.477]

Həqiqətin tərcümanı olan Nəsiminin yaradıcılığı sakral-mistik-irfani mahiyyət daşısa da, son dərəcə mükəmməl bədii özlül üzərində durduğundan, çağdaş oxucu onun fəlsəfi-irfani təriqət prinsiplərinin qabığının deyil, məğzini; poetika elmlərinin bütün qanunlarının nümunə olacaq dərəcədə yüksək sənətkarlıqla işlənmiş bədii sözünün vurğunu olur. Nəsimi şerlərində sözün təsir qüvvəsinə, obrazların dinamikliyinə də xüsusi fikir verirdi:

*Ey, səndən ayrı könlüm, vəhşi iki cəhanda,
Eynin əcəb qəzalə, hüsnün əcəb qəzəldir.* [1, s.220]

Gözəlin gözlərinin gözəlliyi ilə onun şərifinə yazılan qəzəlin ceyranla müqayisəsi poetika elmində qəbul olunmuş müqayisədir. Qəzəlin qafiyə quruluşu ilə ceyran sürüsündə düzülüş eynidir; yəni mətlə beyt həm qafiyədir, sürüdə də öndə qoruyucu iki erkək gedir. Qəzəldə sonrakı beytlərdə birinci misra sərbəst, ikinci misranın isə ümumi qafiyədə olması, eynilə ceyran sürüsündəki kimidir, bir dişi, bir erkək. Ona görə də, şairlər qəzəli qəzalla (ceyranla) müqayisə edirlər.

*Hüsnünün vəsfini ta yazmağa əzm eyləmişəm,
Qələmin dili ucundan qamu sevda tökülür.* [1, s.233]

Gözəlliyi yazmaq üçün qələmin dili ucundan səvad (mürək-kəb) sevda şəklində düşür. Bu məhəbbətin gözəlliyini qələm başa düşür, axı Quranda Qələm (Nun) surəsi var.

*Yar xəyali dəmbədəm gözlərimin sərayına
Ab kimi rəvan gəlir, yaş kimi rəvan gedər.* [1, s.442]

İslam sferasında möhürlə namaz qılanlara mənfi münasibət-də olanlara Qurani-Kərimin məntiqiylə ən tutarlı cavab bu beytlə verilib:

*Səcdə qıl, məscidi bul, sacidi məscudini bil,
Kim ki, torpağa sücud etmədi, şeytanı dedilər.* [1, s.444]

İblis torpaqdan yaranan Adəmə, başqa mələklər kimi səcdə etmədiyi üçün Allahın sözündən çıxdı, şər qüvvələrin himayədarına çevrildi. Torpağa səcdə etməyənlər də belə hərəkət edir.

Allahın Qurani-Kərimdə bildirdiyi xəbərlərin bir sırasından xəbərdar olmaq üçün ona saflaşaraq bəqa-billah mərtəbəsində olmaq lazımdır, bu vaxt adam özü üzərindəki nəzarəti itirərək özündən xəbərsiz hala gəlir:

*Xəbəri bilən xəbirin xəbəri özündən olmaz,
Nə dəram sana eşit kim, bu xəbər əcəb xəbərdir.* [1, s.267]

*Al ilə ala gözlərin aldıdı aldı könlümü,
Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə.* [1, s.43]

Seyid Əli Nəsiminin bütün yaradıcılığında Qurani Kərim ayələrinə işarətlər, bəzən poetik tərcümə, Peyğəmbər (s.ə.s.) hədislərindən bəhrələnmə ilk nəzərə çarpan keyfiyyətlərdir. Şairin poeziyadakı yeniliklərindən, yaradıcılıq özəlliklərindən, şeir ecazından danışmadan, bu poeziyanı bütünlüklə aya və hədislərin poetik təfsiri adlandırmaq olardı. Onun elə bir qəzəli yoxdur ki, orada bu keyfiyyətlərə rast gəlinməsin. Çox geniş mövzudur, özündə iki dissertasiyalıq mövzunu ehtiva

edən material var. Biz xarakterik olan ümumi məsələlərdən bəhs açdıq.

ای مصحف جمالت خطی که نستی قدرت
هر دم ز خط رویت حرفی نگر نوشته

(Ey "Müşəf" e-cəmələt xətti ke dəsti-qodrət,
Hər dəm ze xəttə-ruyət hərfe-degər neveştə)[2, s.286]

Tərcüməsi:

*Ey camalı(gözəlliyi) Müşəf (Quran) xətti olan,
qüdrətin əliylə
Hər an üzünü xəttilə özgə hərf yazılır.*

Hüruflərin əqidəsiyəcə, insan da Qurani-Kərim kimi Allahın əsəri olduğu üçün, zahirən biri digərinə bənzəməlidir. Qurani-Kərimin zahiri hərflərdir, insanın üzündə və saçlarının qıvrıqlarında 28 hərfi tapmaq olar. Hər gün dəyişmələrə rəğmə, insanın zahiri bir kitab kimi yeni səhifələri meydana gətirir.

من سفره خلیل من نعمت جلیلم
من ترجمان وحیم در ترجمان نکتجم

(Mən sofreye – Xəliləm, mən nemətə – Cəliləm,
Mən tərcomanə-vəhyəm, dər tərcoman nəgəncəm.)[2, s.236]

Tərcüməsi:

*Mən Xəlilin (İbrahim Peyğəmbərin) süfrəsiyəm,
mən Cəlilin (Allahın) nemətiyəm,
Mən (Allahdan Peyğəmbərə gələn) vəhyini
tərcüməçisiyəm, tərcüməçiliyə sığınmam.*

Vəhyin tərcüməçiliyi missiyasını üzərində daşıyan şairin dilini, irfan dairəsindəki Allah əşiqələrindən başqa, hər kəs başa düşə bilməz.

*Çünki Nəsimi sözlərin əhli-məani yey bilir,
Kim, bu təriqi-məniyi bilmədi, bilmədi lügət.* [1, s.503]

Hamurun istifadəsində ola biləcək lüğətlərdə izahını, ekvivalentini tapmayan sözlər təriqət üzvləri arasında anlaşılıqlı idi.

*Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün,
Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız.* [1, s.326]

Məlum dildən başqa dili də olmaq nə deməkdir? Bu nə dildir belə? Hamunun anlamadığı bu dil rəmzlərdir. Böyük türk alimi Əhməd Cəfəroğlu "Pallacı, Tahtacı və Çepni Dillərinə Dair", (Türkiyə Məcmuası Cild XI, İstanbul Universiteti Türkiyə Enstitüsü yay. İstanbul, 1954 s., 41.) adlı tədqiqatında yazırdı: "Gizli dillər, içtimaf dillər, ihtiyaç dilləri, hususi dillər diye adlandırılan gizli dil, ana dil (yazı dili, konuşma dili və halk ağzları) den ayrı olaraq meydana getirilmiş sun'ı bir anlaşma aracıdır. Gizli dili kullananlar, genelliklə aynı meslek ve ya sanatı icra eden küçük insan topluluklarıdır."

Elə beytlər olur ki, onların izahı üçün bir ayənin şərhı kifayət etmir.

*Heç kimsə "Nəsimi" sözünü kəşf edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.* [1, s.28]

Ərəb dilinin köhnə lüğətlərində "nəsəmə" ruh anlamında göstərilir. "Nəsimi" sözü sübh yeli mənasından başqa, həm də ruha məxsus deməkdir. [30, s.130] Bu beytdə Qurani-Kərimin ruhla bağlı və Süleyman peyğəmbərin heyvan və quşların dilini bilməsi ayələrinə işarə var.

Ruh bilgisi 17SRA surəsinin 85-ci ayəsində Ruh Allahın əmrindədir, bilgi insanlara az verilmişdir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ فَقُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

(va yəs'alünəkə 'ani ər-Rühü quli ər-Rühü min 'əmriRabbī va mā 'uftitum minə əl-'ilmü 'illā qəliləən)

Tərcüməsi:

"Səndən ruh haqqında soruşurlar. De: "Ruh Rəbbimin əmrindəndir. Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir".

Bir elm ki, Allahın əmrindədir və bundan Adəm övladlarına az bir bilik verilibsə, insan ruh sahəsini mənimsəyə bilməz. Quş dili barədə bilik Qurani-Kərimə dayaqlanır. 27Nəml surəsinin 16-cı ayəsində Süleyman (s.ə.s.) peyğəmbərin quş dilini bilməsi göstərilir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَوَرِثَ مَثَلِينَ دَاوُودَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلِمْنَا مَنطِقَ الطَّيْرِ وَأَوْعَيْنَا مِنَ
كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْعَبِيدِ

(va vərisə Sulaymənu Dəvüdə va qələ: "Yə 'əyyuhəən-nəsu 'ullimnā məntiqə əf-təyri va 'ufinā minkulli şey'in 'inna həzā ləhuvə əl-fəzlu əl-mubinü")

Tərcüməsi:

"Süleyman Davuda (peyğəmbərlikdə, elmdə və mülkdə) vərəsə oldu və dedi: "Ey insanlar! Bizə quş dili öyrədildi və (peyğəmbərlərə, padşahlara nəsih olan) hər şeydən verildi. Bu, həqiqətən açıq-aşkar bir lütfdür!"

Bədəni tərək edib uça bildiyi üçün, çox vaxt məcaz olaraq, ruhları quşlar kimi təsəvvür edirlər. Ayədə keçən مَنطِقَ الطَّيْرِ "məntiq üt-teyr" quşların nitqi ifadəsi sonralar "lisan üt-teyr"-quşların dili şəklində gizli mətləbləri ifadə etmək üçün irfandilli ədəbiyyatda rəmz kimi geniş işlənib. Beytdə hər iki ayədən ustalıqla istifadə olunması şairin dərin elmini və sənətkarlıq qüdrətini göstərir. Şairin başqa bir beytində buyurulur:

Xəttü xalın "məntiq üt-teyr" idir əhli-vəhdətin,
Quş dilin sən tərcüman etmək dilərsən, etməgil. [1, s.123]

Allah-Təala insanın yaradılışı ilə əlaqədar Qurani-Kərimin 95 Tin surəsinin سورة التين 4-cü ayəsində buyurur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ

(ləqəd xələqnə əl-'insəne fi 'əhsəni təqvimin)

Tərcüməsi:

Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq!

Çün əhsəni-təqvim idi, əqlimə mana insan dedi,
Ol canların məhbubu gör, bil kim nə insan olmuşam.

[1, s.134]

Şair beytdəki "əhsəni-təqvim" –gözəl biçim ifadəsini Qurani Kərimdə olduğu kimi saxlayıb.

Fikr edərəm ki, yazayım zərrəcə eşq sirrini,
Bəhr midad, ağac qələm, tasi-fələk dəvat olur. [1, s.447]

"Bəhr" – dəniz, "midad" – mürəkkəb, "tasi-fələk" – göy sferası, "dəvat" – mürəkkəb və qələmin qabı deməkdir. Beytdə Qurani Kərimdə 18 Kəhf surəsinin 109 və 31 Loğman surəsinin 27-ci ayələrinə işarə edilib.

18 Kəhf سورة الكهف surəsinin 109-cu ayəsi:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِذَاءً لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَعْلَمَ كَلِمَاتِ رَبِّي وَلَوْ
جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا

(Qul ləw kənə əl-bəhru midədən likəlimāti Rabbī lənəfidə əl-bəhru qəblə 'ən tənəfədə kəlimātu Rabbī va ləv ci'nə bimislīhi mədədən)

Tərcüməsi:

"(Ya Rəsulum! Qur'anda buyurulduğu kimi, sizə çox az elm verilməmişdir, söyləyən yəhudilərə) de: "Əgər Rəbbimin sözlərini yazmaq üçün dərya mürəkkəb olsaydı və bir o qədər də ona əlavə etsəydik, yenə də Rəbbimin sözləri tükənmədən öncə onlar tükənərdi!" (tərcümə akademiklər Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevindir)

31 Loğman سورة لقمان surəsinin 27-ci ayəsi:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَدْعَاهُ مِنْ بَدْوِهِ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَشِيَ اللَّهُ إِنْ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

(va ləv 'ənnəmā fi əl-'arzi min şəcərətin 'əqlāmun va əl-bəhru yəmudduhu min bə'dihi səb'ətu 'əbhurin mə nəfidət kəlimātu Allāhi innə Allāha 'Əzizun Həkimun)

Tərcüməsi:

"Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm, dərya da arxasından yeddi dərya qatı olaraq (mürəkkəb) olsaydı, yenə də Allahın sözləri (yazmaqla) tükənməzdi. Həqiqətən, Allah yenilməz qüdrət, hikmət sahibidir!" (tərcümə akademiklər Z.Bünyadov və V. Məmmədəliyevindir).

Bir qəzəlində Nəsimi Əsməi-Hüsna (Allahın gözəl adları) elmindən istifadə edərək Qurani-Kərimin "İxlas" surəsinin poetik təfsirini verib:

*Fəzlinə bel bağladım, ya Vahidü Fərdü Əhəd,
Cümlənin məbudü sənsən daima Həyy əl-əbəd.*

*Oxuram ismində "Bismillah ir-Rəhman ir-Rəhim",
Ey sifətidir sifəti "Qul: Huva-İlahu Əhəd".*

*Əvvəlü Axir, Huva-İlah ül-ləzisen, La-yəmut,
Zahiry Batin, Huva-l-Baqisen Allah üs-Samed.*

"Ləm yəluđ" sənsən, oxurlar, ey "və ləm yuləd", səni,
"Ləm yəkun" zati-sifətidir "lə Hu küfuvən Əhəd"... [1, s.506]

Allahın Əsməi-Hüsna elmində araşdırılan 1001 adından 99 adın içərisində keçən Vahid, Fərd, Əhəd (hər üç ad tək mənasını verir), Həyy əl-əbəd (əbədi diri), Əvvəl, Axir, La-yəmut (ölüm-süz), Zahir, Batin, Huva-l-Baqi (O ölümsüzdür) kimi gözəl adları Quran ayələri ilə təqdim olunmaqla, ayənin mahiyyətini daha düzgün açıqlayır.

Nəsimi poeziyasında Peyğəmbər (s.ə.s.) hədislərindən poetik iqtibaslar da maraqlıdır.

*Zülfündə can qıldı vətən, "hübb əl-vətən" şərti ilən,
Mən məskən ül-ərvahimi kövünü məkanə verməzəm.* [1, s.132]

və ya

*Zülfündə can tutdu vətən, "hübb əl-vətən" şərti ilən,
Mən məskən ül-ərvahimi kövünü məkanə verməzəm.* [1, s.132]

Beytlərindəki "hübb əl-vətən" - vətən sevgisi söz birləşməsi Peyğəmbər hədisindəndir, orada buyrulur: "حب الوطن من الإيمان" (Hübb əl-vətəni min əl-İmən) Vətən sevgisi imandan gəlir. Əbül-Fida İsmayıl ibn Muhəmməd ibn Abdilhadî əl-Cerrahi əl-Acluni اسماعيل بن محمد الجولني (1087/1676- 1167/1749), "Kaşfü'l Xafâ və Müzillü'l ü-bās əmm əştəhərə minə'l əhādīs əlā el-sineti'n-nās" ج كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس adlı kitabında yazırdı ki, Məkkədən Mədinəyə hicrət edən müsəlmanlar, köçdükləri şəhərin havasına adaptasiya oluna bilmirdi. Bəziləri qızdırma və səpmə xəstəliyinə düşər olmuşdu.. Onlardan biri də ilk əzançı Bilali Habəşi idi. Bir allergik xəstəlikdən əziyyət çəkən Bilâl, hüzn dolu şeirlər oxuyaraq Məkkəni tərənnüm edirdi. Bunu duyan Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) də kədərələnmiş buyurmuştu: "الوطن حب الوطن من الإيمان" "əl-Vətən! əl-Vətən! əl-Vətən! Hubb ül-vətəni min əl-

İmən!"...Tərcüməsi: "Vətən! Vətən! Vətən! Vətən sevgisi imandan gəlir." [İ cild, Beyrut, 1408, I, 138]

Ərəb qrafikalı Türk əlifbasında üç nöqtəli dörd hərf: ۞ pa, ڭ ڭا, ڭ ja, ڪ na (sağır nun) üzərində olan on iki nöqtə sayı qədər on iki imam gəlmişdir. On iki imamın nəslə on dörd təmiz, məsum şəxslərdir. İmamların anası Xədicət ül-Kübra və Fatimət üz-Zəhradır. Bunlar, kainatın əsl sayıca -iyirmi səkkizdir. Bütün varlıqlar bunların məhəbbəti üçün var olmuşdur. Ərəb əlifbasındakı iyirmi səkkiz hərf insanın üz cizgilərini bəyan edir, səcdəgahı – kainatdır (kainatın səcdə etdiyi yerdir). ;[İm-i Cavidan, s.199–2007]

*Hər kimin kim, rəhbəridir sidqü ixlasü səfa,
Ol durur darin içində bəndeyi-Fəzli-Xuda. [1, s.488]*

Beytilə başlayan qəsidə imamiyyət mövzusunda. İslam Peyğəmbərinin övladları olan on iki imamın həyatı və hədisləri də Nəsimi şeirinim əsas qaynaqlarındandır.

NƏSİMİ ŞEİRİNİN ECAZI

*Ey xumari gözlərindən fitnəyi uyur sanan,
Gözləri şol fitnədür kim, fitnəsi xəbindədür.*

Nazla gözlərini süzdürən gözəlin bu halını şair "xumar gözlərinə baxan, fitnəsi yatır sananlar bilmir ki, gözləri elə bir fitnədir ki, fitnəsi elə yuxusundadır." – deməklə poetik bir mənərəyə yazar.

*Gəldi yarım naz ilə, sordu: "Nəsimi, necəsən?"
Mərhəba, xoş gəldin, ey xırda dəhanım, mərhəba! [1, s.13]*

Dilin təmizliyi, təsvirdəki səmimiyyət poetik təqdimatda insana xoş duyğular bəxş edir. "Xırda dəhan" gözəllik əlaməti olduğundan əlavə, beytdə cəmi bir sorğuyla təsviri verildiyindən həmin ifadəni doğruldu.

Nəsimi ümumtürk ədəbiyyatında ilk və yeganə klassik şairdir ki, qumarbaz sözü əvəzinə "oyunçu" deyib:

*Mərifət kəsb eylə, ləhvü ləbə məşğul olma kim,
Gör nə surət göstərir hər dəm oyunçu ruzigar. [1, s.191]*

O vaxt hələ mövcud olmayan kinemotoqrafiyada kadrın gəriyə döndərilməsi effektini şair poeziyada ilk dəfə tətbiq edib:

*Rükün rəngi, saçın buyi nə zibə rəngü budur kim,
Güllü güllərə göndərdi, buraxdı mişki səhraya. [1, s.34]*

Üzün rəngi qızılgül rəngində, saçın ətri müşk qoxuludur, ona görə də, gül utandığandan güllərə, mişk də səhraya qayıtdı. Bu poetik deyim hadisələri ilkinliyinə qaytaran film kadrları ilə müqayisə edilə bilər.

*Nəmədürür eynin bu sevdadən həmişə kim, nədən,
Qaşların "nun"ü dəhannın hərfi "mim" olmuş dürür.*[1. s.226]

Nun və mim hərflərinin birləşməsindən "nəm" sözü oxunur.

*Yandırdı bəli, eşqin odu, qıldı məni küll,
Eşqində küll olan irişər küll kəmalə.*[1. səh.46]

Ərəb əlifbasında yazılışca eyni olan dilimizdəki "küll", ərəbçə "küll" sözlərini bir poetik cümlədə işlətməklə şair kamil cinas yarada bilib. Nəsimi türkdilli şeirə ilk dəfə olaraq yeni qafiyə sistemi gətirib. İkiqat, üçqat, dördqat qafiyələr Nəsimidən sonra türk şeirlərində geniş yayıldı. İlk örnəklər isə bunlardır:

İkiqat qafiyə

*Ey həbibim, ey təbibim, ey bütüm, ey həmdəminim,
Ey rəfiqim, ey səfiqin, ey ənisim, dilbərim.*[1. səh.144]

Üçqat qafiyə

*Ey baharım, ey nigarım, ey şikarım, şahidim,
Ey hərifim, ey zərifim, ey şərifim, sərvərim.*[1. səh.144]

Dördqat qafiyə

*Ki, sənsən dərdimə dərmən, üzün Fırqan, xətin reyhan,
Fəda olsun sana min can ki sənsən şahü sultanım.*[1. s.145]

Divan şairləri içərisində Nəsimi söz cinaslarından kifayət qədər çox bəhrələnilib.

*"Hər kim ki, baxa bir dəm dilbər qaşı yasinə,
Nəvəklərinə qarşu ya can tuta, ya sinə."*

mətlə beyti ilə başlayan qəzəl-təcnisin son beyti yumorla bitir:

*Xəstə Nəsimi, yarı əhvalını heç sormaz,
Sormağuna çün gəlməz, bəri gələ yasına.* [1, s.18]

Nəsimi şeirlərində Qurani-Kərimin irfani-hüfufi poetik təfsirlərini ifadə etməklə bərabər, qüdrətli sənətkarlıq ecazi də göstərilib. Onun bir qəzəlini alıb çağdaş dilimizdə izah edək:

*Olmaya məstənə eynin tak, şəha, məkkar, kar,
Karıma qoymaz məni hər bab ilə əğyar-yar.*

Sərxoş gözlərin kimi işi məkrlik olanlar olmasa yaxşıdır. Yarı əğyarı məni hər bir bəhanə ilə yaxın qoymaz.

*Yarı əhdində vəfalı istəgəl, ey dust-dust,
Dust olanlar eyləsin aşiqinə naçar çar.*

Ey dostun dostu, yarınnın verdiyi sözə əməl etməyini istə. Dost olanlar istər-istəməz öz aşiqinə çarə etsin.

*Çarə istərsən əgər sən, dəməni-dilgir gir,
Girü dəstəm, canə salma, ey üzü ənvər, var.*

Əgər çarə istəyirsənsə, ürəyini qəsb edənün ətəyini tut, yəni ona yalvar, çünki əlim tutulub, əlimdən bir iş gəlmir, canuma qiymə, ey nurlu üzül, çıx get.

*Varmıdır nisbət sana bir türk dər Maçiniü Çin,
Çini zülfinüz yenə əz nəfeyi-Tatar tar.*

Monqolustanda, Çində sənə oxşayan bir adamöldürən türk varmıdır? (hürufilərin düşməni ƏmirTeymurun hakimiyyəti illərində qəzəlin yazıldığını unutmasaq, şairin böyük cəsarətini də qeyd etməliyik). Tatar ölkəsindən gətirilən qara müşk kimi saçlarını bir yerə toplayaraq. İkinci misradan həm də bu mənə çıxır ki, müşk ətirli və üzüqaradır, biz də günahdan üzüqara olmuşuqsa, ancaq sözümlərimizin ətri ətrafa yayılıb.

*Tar zülfin aşiqin ruzin qılır şəbrəng rəng,
Rəngi-ali zərd olur həm, ey üzü güllər, zar.*

Qara saçın aşiqin gününü fitnə ilə gecənin rənginə boyayır, qara edir (misranın sonundakı rəng sözü fitnə mənasındadır).

Qırmızı rəngi sarı olur (dərdən xəstələnilir), həm də ey üzü qızıl-gül bağçası kimi gözəl olan, ah-uf edib zarıldaıdır. Mısırada gül üzülü gözələin aşiqinin sağlam qırmızı simasını saraltdığı fikri də önə çəkilir.

*Zardır hüsnündən ötrü ba ləbi-gülgün, gün,
Gün ötar, xürrəm dutar ki, nərgisi-xunxar xar.*

Hüsnün və gül dodaqlarından ötrü gün yorğundur. Gün keçər, tikan kimi kipriklərin nərgiz kimi gözlərini xoşbəxt hesab edər. Rəngi sarı nərgiz həm günəşə, həm də aşiqə oxşadılib.

*Xarxəş ba hər kəsi sən güldən ötrü tizi-tiz,
Tiz Nəsimi cisminin sən yarğusini yar, yar.* [I, s.212]

Sən qızulgüldən ötrü hər kəs itidən iti tikanla oxlanub. Cəldliklə, ey yar, Nəsiminin yaralarını yarıb onu sağalt.

Bu qəzəl bütövlükdə *təcnise-mülkərrər* (təkrar cinas) poetik sənəti şəkildə yazılıb əksi-səda effekti yaradan hər mısrasının sonuncu sözü özündən əvvəlki sözdən qopma təsiri buraxsa da, müstəqil mənə daşıyır. Bu şeirin konstruksiyası şairdən çox böyük sənətkarlıq tələb edir, çünki bütün qəzəl boyu *radd us-sadr aləl-acz* və *radd ul-əruz aləl-ibtida* poetik sənətlərinin tələbiylə hər bir misra əvvəlki misranın sonuncu sözü ilə başlayır. Nəsimidən başqa heç bir şairin şeirində bu çətin konstruksiyaya rast gəlinmir.

*Nuşin ləbinin ləli, ləli ləbinin nuşin,
Şirin görürəm candan, candan görürəm şirin.* [I, s.292]

beyti ilə başlayan, *tədbil* poetik sənətinin kamil nümunəsi kimi başdan-başa simmetrik, güzgüli effekti verən bu qəzəl Ümumtürk ədəbiyyatında ilk qəzəldir. İnsanın anatomik quruluşu simmetrik olduğundan, incəsənətin bütün növlərində, musiqidə, xüsusilə gözələ görünən xəttatlıq sənətində və istənilən ornament qurumunda cəzbedici təsiri buraxır.

Bismillah ir-Rəhman ir-Rəhim. Güzgüli xətt nümunəsi

Həmin qəzəlin digər beytləri:

*Cana, üzümüz ayı, ayı üzünüz cana
Rəngin çü gülli-əhmər, əhmər çü gülli-rəngin.*

*Hər kimsə səni görməz, görməz səni hər kimsə,
Kəndin çəkədir hicran, hicran çəkədir kəndin.*

*Hər kim söziün eşitdi, eşitdi söziün hər kim,
Təhsin qıladır əz can, əz can qıladır təhsin.*

*Cana, Nəsimini gör, gör Nəsimini cana,
Üstün qamudan sözü, sözü qamudan üstün.*

Kəkaləmə əsaslı şeirə "təkrar", "iltizamı" və "lisani-pepegi" də deyilir. XII yüzil farsdilli Azərbaycan şairlərinin əsərlərində bu üsuldan bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə olunub. Fələki Şirvaninin şeirindən nümunə:

*نار تست شعله شعله رخ بلبرم زه تاب
مار است عتده عتده دو زلفش بر آفتاب*

زین شعله شعله آتش نهفته روز
زان عبده عبده تئین گرفته تاب

Qivami Gəncəvinin şeirində də bu üsula rast gəlmək olur:

دهد به سلسل زریدره بدره
دجله دجله کشد به بزم عباد
بدره بدره گشته زان خجل بدره
بدره زان دجله دجله دجله پسر

Nəsimi ilk dəfə türkdilli poeziyada bu ifadə vasitəsinə təbiiq edib. Onun divarundakı pəltək kəkələməsi şəklində olan iki qəzəl diqqəti çəkir:

*Gətir, gətir, gətir ol kaseyi-rəvanpərvər,
Gətir, gətir, gətir ol çəngi, bi Nəva göstər.*

*Verim, verim, verim öz canımı mən ol yara,
Öpüm, öpüm, öpüm ol ləli şəhdə şəkkər.*

*Ləbin, ləbin, ləbinizdən aşiq oldu nab,
Dişin, dişin, dişinizdən bəhanəsiz gövhər.*

*Sözün, sözün, sözünüzdən əridi qəndü nəbat,
Qaşın, qaşın, qaşınızdan dü kirpiginlə cigər.*

*Məni, məni, məni qəmzən oxu bilə urdu,
Sənin, sənin, sənin ol cadu gözlərin yeksər.*

*Saçın, saçın, saçınızdan Xətayi-mişk xəcil,
Üzün, üzün, üzünüzdən dutuldu şəmsü qəmər.*

*Yəqin, yaqin ki, yaqinir Nəsimiyə şəksiz,
"Həbib, həbib, həbib"dir dilində kim, söylər.*

Bu qəzəldə pəltəklik cümləni deyə bilməyən aşiqin sözləri təkrarlamayı kimi verilib. Aşağıdakı nümunədə isə sözü bütöv deməkdə çətinlik törədən pəltək kəkələməsi şəklində şair aşiqin

psixoloji anını əyanlaşdırıb:

*Gə, gə, gə, gəl ki, sevirəm, sa, sa, sa, sən məhi-Çini,
Za, za, za zar olubam mən, çə, çə, çə, çənd nişini.*

*Dü, dü, dü, dürr tək dilər, ve, ve, ve, verdi sana Həqq,
Sə, sə, sə, səvsə gərəkdir, di, di, di, dişləri sani.*

*Sö, sö, sö, sözlərin eylər, şə, şə, şə, şəkkəri kəsəd,
Gö, gö, gö, gözlərin eylər, se, se, se, sehri-mülbini.*

*A, a, a, al ki, yeridir, kö, kö, kö, könlümü mənim,
Sa, sa, sa, sal ki, yeridir, zü, zü, zü, zülfinə çini.*

*Qa, qa, qa, qalmışam axir, a, a, a, ahilə sayru,
No, no, no, nola ki, sorsan za, za, za, zari-həzini.*

*Yü, yü, yü, yüzünü gördüm, a, a, a, aya sataşdım,
Ne, ne, ne, necə ürəkdir, qa, qa, qa, qalmaya çəni.*

*Xə, xə, xə, xəstə Nəsimi, sö, sö, sö, söyləyən oldum,
Ne, ne, ne, neylərəm axir, dü, dü, dü, dürr-i-səminini?!*

Bu qəzəllərdə şairin kəkələmənin təqlidi yönlü qəzəlləri də ümumtürk poeziyasında ilk dəfə işlənib. İrfani eşq məsti olan aşiq məşuqunun önündə özünü itirib, dili topuq vurur, kəkələyir. Birinci nümunədə kəkələmə bütöv sözlər bazasındadırsa, ikinci nümunədə bu məstlik daha şiddətlidir, sözlər heca-heca söylənir, bütöv demək imkansızdır. Birinci nümunədə məstliyin qismən yüngül forması, ikuncidə tam məstlik anı qələmə alınıb.

*Ey nuri-dilü dida, didarınə müştəqəm,
Vey yari-pəsəndidə, didarınə müştəqəm. [1, s.138]*

Məfulu, Məfailün, Məfulu, Məfailün təfiləsində yazılan qəzəl-təsnif Səma, Zikr və başqa spiritik rituallarda oxunur, insanı adi vəziyyətindən çıxarıb ekstaz vəziyyətinə sala bilir.

*Ey Nəsimi, xublarnı bir başı vardır, min dili,
Eşq ilə bel bağlama bu əhdü peymansızlara.* [1, s.20]

Təkcə irfani-dini rəmzlərlə üqba obrazlarına deyil, həm də maddi dünya gözəlinə münasibət Nəsimi şeirindən bir xətt kimi keçir. Səmimiyyət onun hər bir şeirində insanı valeh edir, bu farsca divanına da aiddir. Bədi mükalimə fiquru əsasında qurulmuş qəzəlin son beyti

گفتش دارم تمنای تو گلت
کای نسیمی این تمنای خوش است

(Qoftəməş darəm təmənnayi-to, qoft
Key Nəsimi, in təmənnayi xuş əst.)[2, s.95]

Tərcüməsi:

*Dedim, sənin təmənnandayam, dedi ki,
Ey Nəsimi, bu təmənnan xoşdur.*

Dil saflığı Nəsimi ilə çağdaş oxucu arasındakı 650 illik məsafəni yox edir. Onun şeir dili olduqca səlis, səmimi və safdır, sözün bədii qüdrətindən, səs və söz cinaslarından yerli-yerində, bacarıqla istifadə edib:

*Sənəmə, üzün gülündən gülə-gülə gül utandı,
Xəcil eylədi dodağın şəkəri, nəbatü qəndi.* [1, s.112]

*Hər rəqibin gündə min göz tənəsin nuş eylərəm,
Mən Nəsimi, sən Pəri, zinhar, səndən dönmərəm!* [1, s.130]

*Aləmdə bu gün sənciləyin yar kimin var?
Gər var desən, yox deməzəm, var, kimin var?* [1, s.193]

*Dil bəri qıldım sənin qeyrindən, ey can parəsi,
Anın için çün sən oldun xəstə könlüm dilbəri.* [1, s.92]
Sözünün dadına şirin şəkər oldu təşnə,

Nə şəkərdir bu kim, ana şəkəristan susadı?! [1, s.108]

və ya

*Canımın, cana, vüsəlin can içində canıdır,
Canə canü canə canü canü həm cananıdır.* [1, s.261]

və ya

*Can necə tərək eyləsin, ey can, səni,
Çünkü canın cansan, ey canımız.* [1, s.324]

və ya

حیات زینده دلان جز عشق بزاری نیست
مباز عشق ببازی که عشق بزاری نیست

(Həyatə-zendə delan cəz beşğbazi nist,
Məbaz eşğ bebazi ke, eşğ bazi nist.)[2, s.60]

Tərcüməsi:

*Ürəklərin dirilik həyatı eşqbazlıqdan deyil,
Eşqbazlıqla oynama ki, eşq oyunı deyil.*

Urcuza hər hansı bir elm sahəsinə dair nəzmlə yazılmış beyt, rübəi, qəzəl və qəsiddə şəkildə də ola bilər. Nəsiminin din, musiqi və ulduz elmlərinə aid urcuzaları var. VIII əsrdən başlayaraq urcuza şeir şəkli XIX yüzilliyin əvvəllərində Yaxın Şərqi ədəbiyyatında geniş yayılmışdı. "Urcuza" rəcəz sözündəndir. Lüğətlərdə "rəcəz" sözü "iztirab" və "sürət" mənalarına gəlir. Əruz elmində isə "müstəfilən" sözünün müxtəlif konfigurasiyalarından düzələn bəhrin adıdır.

Rəcəz ərəblərin tarixi həyatında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Döyüş meydanlarında düşmənin gözünün odunu almaqdan ötrü ərəblər bu bəhrdə rəqiblərinə düşünməyə belə imkan vermədən sürətlə öz şücaətlərini öyürdü. Belə psixi təsirdən düşmənlər iztiraba düşdüklərindən bəhr "rəcəz" adlanıb.

Urcuza başqa poetik janrlardan onunla fərqlənir ki, burada tərənnüm, təsvir və lirik ricətlərə yer yoxdur. Ona görə də urcuzalarda poetik vüsət axtarmaq, şairin böyük sənətkarlığından danışmağın məqamu yoxdur. Burada alim-şairin sənətkarlığı ge-

niş məlumatı dar imkanlı beytə necə sığışdırma bilmək bacarığı ilə təyin edilir. Əsasən məsnəvi formasında yazılan urcuzaların misralarındaki ritm və qafiyələr ancaq bir - faktik materialları daha yığcam və yaddaqlar çatdırmaq funksiyası daşıyır. Bəzən bir neçə səhifəlik məlumatı bir beytə sığışdırmaq lazım gəlir. Bu şeir janrı ancaq bəhs açılan elmdən məlumatlı oxucuya hesablanır. Başqa sözlə, urcuza məlumatlı oxucu üçün hər hansı elmi əhatələyən nəzmə çəkilmiş konspektidir. Elmlərə həvəs yaratmaqdan ötrü, dərsləri daha yaxşı yadda saxlamaq üçün bütün elm sahələrinə dair urcuzalar yazılmışdır.

Müəlliflər urcuzaları bəzən "rəcəz", "ğasidə", "mənzumə", "nəzm" kimi də adlandırılıblar. Zaman keçdikcə, urcuzalara möhtəşəm elmi əsərlər kimi ayrıca şərhlər də yazılıb. Ərəb urcuzalarından sonra fars və türk dillərində də urcuzalar ərsəyə gəldi. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk urcuzanı Şeyx Nizami Gəncəvi (1141-1203) qələmə alıb.

Nəsiminin ustadı Seyid Yəhya Bakuvı (1396-1457) böyük arif olmaqla yanaşı, həm də misilsiz alim və irfan şairi olmuşdu. O, əsərlərində bir Allah dostu kimi irfan məsələlərini həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində rəmzlərlə açıqlamışdı. İrfanə həsr etdiyi, nəzmlə yazdığı farsca rusalə- urcuzaları "Risalə fi bəyan ul-ilm" رسالة في بيان العلم (Elmin açıqlanması risaləsi) və "Risalə ət-tavār ul-qalb" رسالة الطوار القلب (Qəlbin tövrləri risaləsi) həm poetik sənət, həm də elmi-irfani örnəklərdir. Bu urcuzaları müxtəlif əlyazmalarda "risalə" adlandırıldıqlarından, görünür müəllif də nəzmlə yazdığı göstərilən əsərlərə urcuza adı verməyib. Birinci urcuza (Elmi bəyan edən risalə) irfan elmini açıqlayan, onu məlumatlı oxucuya daha yaxşı tanıdan elmi-poetik vəsaitdir. İkinci urcuzada (Qəlbin tövrləri risaləsi) isə irfanın müxtəlif mərtəbələrində salikin ibadət və irfani ilə Allaha yaxınlaşmaq qatları, keçirdiyi psixi ovqatlar çox anlaşılır obrazlarla şərh edilib.

Türkdilli poeziyada urcuza janrının müxtəlif şəkillərinin də yaradıcısı Nəsimidir. O, sadalama üsulu ilə urcuza qurma üsu-

lunu ilk dəfə tətbiq edib.

*Mənim rəhbənimni dəyrim, səlibim, dinim, imanım,
Həbibim, rəhətim, ruhim, rəfiqim, münisim, camım.* [1, s.143]

Musiqi elminə dair urcuzaları Nəsiminin həm də həssas musiqişünas olmasından xəbər verir.

*Pərdə içində çalınır bir saz,
Ki, edə "Nəva"sın ağaz.*

Muğam adları ədvarı üzərində qurulmuş urcuzaya misal:

*Həsrat yaşı hər ləhzə qılır bəznimizə saz,
Bu pərdədə kim nəsnə biza olmadı dəmsaz.*

*"Üşşaq" meyindən qılalı işrəti- "Novruz",
Ta "Rast" gələ "Cəngi"- "Hüseyni" də sərəfraz.*

*Ba "Çəhargəh"i lütf qıl, ey "Hüsn"-i-"Büzürg"i,
"Kuçək" dəhənindən biza, ey dilbəri-"Tənnaz".*

*"Zəngulə" sifət "Nalə" qılam dar "Segah"ə,
Çün əzmi-"Hicaz" eyləyə məhbubi-xoşavaz.*

*Ahəngi-"Sifahan" qılır ol nami-"Əraq"i,
"Rəhavi" yolunda yenə canım qıla pərvaz.*

*Könlümü "Hisar" eylədi ol ruhi-"Mübbərqə",
Gəl olma "Müxaliq" biza, ey dilbəri-"Şəhnaq".*

*Çün "Şur"ə gəlib eşq sözün qıla Nəsimi,
Şövqiindən onun cuşə gəlir Sadiyi - "Şiraz".* [1,s.73]

Nəsiminin zamanında musiqi alətlərimiz xeyli çox idi. Bu sərəda zərb alətləridən; laqquti, qoltuq nağara, cürə nağara, böyük nağara, qoşa nağara, qaval, dəf, dümbək, nəfəs alətlərimizdən; ney, balaban, zurna, tulum, tütək, simli alətlərimizdən; qopuz, çöğür, çəqanə, rübab, bərbəd, Şirvan tənburu, çəng, rud, səntur, qa-

nun, saz, tar, ud və kamança musiqi məclislərində ifa olunmaqda idi. Buna baxmayaraq, şair çəng, rübab, ney, dəf və tənburun adını çəkir. Nəsimi çəng alətini bir neçə kombinasiyada təqdim edir:

1. ayrıca çəng,
2. çəng, rübab,
3. çəng, ney, qanun,
4. dəf, çəng, ney,
5. çəng, tənbur, rübab

1.ayrıca çəng

*Zahidın mehrab içində zikri təatdir işi,
Aşiqin məhəbub önlündə çəngi zirü bəmdürür.*

Beytdə qeyd olunur ki, islamda zahidlik olmasa da, zahid məsciddə Qibləni göstərən mehrab içində oturub zikir və itaətə məşğuldur. Aşiqin isə öz sevgilisinin önündə çəngi zil və bəmdə köklənib. Zil və bəm sevunc və kədərə işarədir. Çəng bir musiqi aləti kimi görünüşcə çox gözəldir.

2. çəng, rübab

*Çün Nəsimiyə bu Fəzl açdı hidayət qapısını,
Çalmız çəngü rübabı, içəlim nüqlü şarab*

Nəsimi farsca divanında da çəng ilə rübabın qoşa səslənməsinə dair yazıb:

*گر بگویم قصه شوق تو با چنگ و رباب
نالهای زار از چنگ و رباب آید برون*

(Gər bequyəm qisseyi-şovqe-to ba çəngü rübab,
Naləhayı-zar əz çəngü rübab ayəd berun.)

Tərcüməsi:

Əgər sənin şövqlü hekayətini çəng və rübabla
söyləyirəmsə,

Çəng və rübabdan naleyi-zar sədaları çıxır.

Burada şair hər iki alətin eyni zamanda səslənmə sədalarını

düzgün təyin edə bilib. Başqa bir beytində də şair bu iki aləti qoşa dilləndirir:

*از صدای ذکر سالوسان خود بین به بود
پیش حق صوتیکه از چنگ و رباب آید برون*

(Əz sədaye-zəkr salusane-xudbin beh bovd,
Pişe-Həqq sovtikə əz çəngü rübab ayəd berun.)

Tərcüməsi:

Özündən razı, yalançıların zikir sədalarından daha yaxşıdır,
Haqqın önündə çəng və rübabdan çıxan səslər.

Şair orta yüzilliklərdə dini cəzalandırma sisteminin çox güclü olan zamanında bu beytləri deməkdən çəkinməmişdi. Özünün yaratdığı "Əlif-Ləm" şeir şəklində də bu iki aləti qoşa verib:

*"Nun" – Novruz olucaq yar ilə xoşdur gülü müil,
Çalına çəngü rübab, oxuna Üşşaqi-nigar.*

3.çəng, ney, qanun

*Qurulmuş məclisi-şahi, çalmır çəngü ney, qanun,
Tərənümülər qılır mütrib, ara yerdə şarab oynar. [1,s.197]*

4.dəf, çəng, ney

*Küllü yerü gög Həqq oldu mütləq,
Söylər dəf ü çəngü ney "ənəl-Həqq". [1,s.563]*

Ritm (dəf), ürək telləri(çəng), nəfəs(nei) birlikdə Həqq yolunda bütün mərhumiyyətlərə hazır olan irfan yolçusunu rəmzləşdirir.

5.çəng,nəğmə, tənbur, rübab

*Xoşdur ağərçi, cümləsi bir yerdə cəm ola,
Avazi-çəngü nəğməü tənbur ilə n rübab. [1,s.25]*

Şairin musiqi alətlərimizdən əz qismini zikir etməsinin əsas

səbəbi odur ki, o, ayan-əsrəf məclislərində deyil, sadə el fənlilərinə, irfan cəmiyyətlərində musiqi dinləyib.

İlk dəfə olaraq urcuzanın bədii sual şəkillərini də məhz Nəsimi yaradıb.

"Fatiha" Ümmül-Kitabın göstər ayası nədir?

Bistü həştü sivü du hərfin xulasası nədir? [1, s.463]

Bu cür elmi-bədii suallar aşıq poeziyasına keçərək deyişmə şeir şəkli yaranıb.

Nəsimi ilk dəfə olaraq, bilərəkdən bal verməyən zənburu aşıqın xəyalında bal arısı kimi təqdim edib:

Əgər nuş istər isən, nişə qatlan,

Ki, nuşi nişisiz verməz bu zənbur. [1. s. 237]

Ərəbcə "zənbur" - eşşək arısı, "nəhl" isə bal arısıdır. Söz yox ki, Nəsimi bunu bilməmiş deyildi, onda niyə bu səhvi bilə-bilə buraxıb? Belə bir "səhv" Mövlana Məhəmməd Füzulidə də var:

Daş dələr ahim oxu, şəhdi-ləbin şövqindən,

Nola zənbur evinə bənzəsə beyt ül-həzanim.

Zənbur heç vaxt bal verməyəcək, ondan dadlı xülyalarla şirlik gözələmək bihudə vaxt itkisindən başqa bir şey deyil - fikri poetik məntiqin reallığıdır. Arı sancmаса, bal verməz, bu sancma və bal verməsi də hələ arzu olaraq qalır.

Qulağı arifin ta kim, Nəsiminin sözün dinlər,

Sədəf tək incilər ağzı dolar dürr – şahvarindən. [1. s.156]

Şairin dediyi kimidir, böyük elmi qaynaqlara dayaqlanaraq alçatmaz, ünyetməz ruhi ucalıqla poetik dilin incəliklərini oxucusuna etdiyi təqdimat ruhlarla, ürəklərə və beyinlərə hər bir za-

SON SÖZ

Orta çağ türkcəsilə yazılan əlyazmaları saxlanclarının, demək olar ki, hamısında Nəsiminin əsərləri qorunur. Qüdrətli Osmanlı İmperiyasının süqutundan sonra ayrı-ayrı dövlətlərin sərhədlərin içində qalan kitab saxlanclarında Nəsiminin əsərlərinin qorunması təbiidir. Osmanlıya sonradan qənim kəsilmiş məkanlarda da bu əlyazmalarının qalması, yaxşı mənada təəccüb doğurur. Yaxın illərin araşdırmalarına görə, Misirin "Dərül-kutub vəl vəsaiqül-qaumiyyə" kitabxanasında [39, s.24] və Vatikan arxivlərində saxlanan Azərbaycana aid əlyazmalar [40, s.31] içərisində Nəsiminin kitabları və müxtəlif toplularda şeirləri mühafizə edilir.

Nəsimi şeirinin dünya ədəbiyyatına təsirləri demək olar ki, öyrənilməyib. Onun amansız taleyi, qeyri-adi qətl özündən sonra gələn şairlər üçün mövzu mənəbəinə çevrilib.

Xoca Şəmsəd-Din Məhəmməd Hafiz Şirazi خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی (1320-1390) ilə Nəsiminin şəxsi tanışlığı vardı, çəşidl mətəblərlə bağlı müxtəlif məqamlarda onu böyük hörmətlə yada salırdı. Farsca qəzəlinin bir beytində Şəmsəddin Şirazi belə xatırlanır:

خیال روی شمس‌الدین مرا تا مونس جان شد
نه در اندیشه شمس‌نه پروای فکر دارم

(Xəyale- ruyə-Şəmsəddin məra ta munese-can şod,
Nə dər əndişeyi-şəmsəm, nə pərvayi-ğəmər dəram.) [2, s.227]

Tərcüması:

*Şəmsəddinin üzünün xəyalı mənimçün can dostu oldu,
İndi nə günəşin əndişəsiyəm, nə də ay üçün qanadlanıram.*

Dilimizdəki qəzələndə də Nəsimi Hafizin surətini hörmətlə yad edir:

*Surəti-Şirazidən gözünü ayırma kim,
Eylə ki, bu sən deyən dövləti-pünhanə bax.* [1, s.505]

Farsdilli şeirdə səlcuqilər zamanından başlayaraq, "tork" sözü həm gözəl, həm də türk xalqı mənasında işlənmişdir. Gözəlin amansızlığını, zalımlığını yazıb göstərmək istəyəndə, həm də türkün zalımlığını ifadə etmiş olmuşlar. Hafiz kimi millətçi olmayan cahanşümul şair millətlərarası kin-küdurəti yox, mehribanlıq təbliğ edirdi. Bu mənada, Hafiz Şirazinin kanonik divarındaki 4 nömrəli qəzəldən beyti Nəsimi kimi şairlərə ünvanlandı:

ترکان پارسی گوی بخشندگان عمرند
ساقی بشارتی ده بیران پارسا را

(Torkani-parsiqy bəxşəndəqani – ömrənd,
Saği, bəşarəti dəh pirane-parsara)

Tərcüməsi:

*Farsca danışan türklər ömür bağışlayandır,
Saği, farsların ağsaqqallarını təsdiq elə.*

Nəsimi də bunun qarşısında borclu qalmıyaraq, farsca divarında Hafiz Şirazi haqqında yüksək fikirlər söyləyib:

ملک را می نهد خطش چو طفلان لوح در دامن
الا ای حافظ قرآن تو این هفت آیت ازیر کن

چو هست از روی شمس الدین نشانی شمس خاور را
بیا در روی شمس الدین سجود شمس خاور کن

(Mələkra minəhəd xəttəş çu teflan lovəh dəh damən,
Əla, ey Hafezi-Quran, to in həft ayət əzbər kon.
Çu həst əz ruyə-Şəmsəddin nişanı şəmsi-xavərəra,
Biya, dəh ruyə-Şəmsəddin socude-şəmsi-xavər kon.) [2, s.260]

Tərcüməsi:

*Uşaqlar ətlərlərinə yazı lövhəsinə qoyduğu kimi,
mələk də xətt qoyur,
Ey Quran Hafizi, sən bu yeddi ayəni əzbərlə.
Şərqi günəşi çünki Şəmsəddinin üzündən nişanədir,
Gəl, Şəmsəddinin üzünə şərqi günəşi kimi səcdə et.*

Birinci beytdəki Hafezi-Quran söz birləşməsi həm Quranı hafizəsində əzbər saxlayan, həm də Qurandan ayrı olmayan Hafiz təxəllüslü şair anlamına gəlir. İlk Fatihə surəsində yeddi ayə, 21 hərf var. Hürufilər bu ayələri insanın üzündəki cizgilərlə əlaqələndirmişlər. Şərqdən çıxan günəş qərbdə batanaq cızdığı trayektoriya səcdə rəsmi xətlərdir. Sanki günəş Şəmsəddin Hafiz Şiraziyə səcdə edir. Günəşin səcdə etməsi Buxaridən bu hədisə dayəqlanır:

كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم في ذر أتدي أين ترقب الشمس
المسجد عند غروب الشمس فقال يا أبا
قلت الله ورسوله أعلم قال فإنا نذهب حتى تمجد تحت العرش

Bir gün Hz. Peyğəmbərdən gecə günəşin haraya gettiyini sordular. Hz. Peyğəmbər də Əbuzərə günəşin Allaha səcdə etmək üçün ərzin altına gettiyini söylədi. (el-Buhârî, Ebu Abdillahi Muhammed b. İsmail, el-Camiu's-Sahih, İstanbul, 1992, Çağrı Yayınları, Tefsirü'l-Kur'an, c. VI, s. 30. Hadis 60)

Nəsimi göstərilən beytlərdə həmkarı Hafiz Şiraziyə böyük ehtiramı ifadə edib. Görünür ki, onun haqqında nəşə xoşagəlməz söz deməsinə görə, sonralar Nəsimi Hafizdən inciyib:

*Nə kişidirir Şirazi ki, bəyan edə bu razi,
Düzübnən bu sözi, sazı mənə uş, zəbanə gəldim.* [1, s.644]

Nəsimi öz dövrünün ərəb, fars və türk dillərində yazıb-yaradan şairlərlə münasibət saxlayır bu kontekstdə öz yaradıcılığının da qiymətini verə bildirdi. O, çox böyük ədalətlə söyləmişdi:

*Vəsfində Nəsimi deyil ol zat ki, anm,
Mislin görələr, ya bulalar zatına həmtay.* [1, s.113]

Ümumtürk ədəbiyyatında dahi Azərbaycan şairi Nəsimi doğrudan da misilsizdir. Onun şeirləri özündən sonra gələnlər qələm əhli üçün mövzu qaynağı olub. Şairin bu beytindən:

*Görmüşəm hər qanda kim, aslan qılır ahu şikar,
Mən əcaib qalmışam, aslanları ahu tutar.* [1, s.196]

ilhamlanan IX Osmanlı sultanı, 74-cü islam xəlifəsi I Sultan Səlim Yavuz (10.10.1470 – 21.09. 1520) məşhur dördlüyünü yazıb:

*Mərdümi – didmə bilnəm nə füsün etdi fələk,
Giryəmi qıldı füzun, aşkimi xun etdi fələk.
Şirlər pənceyi – qəhrindən olurkən lərzan,
Bəni bir gözləri ahuya zəbun etdi fələk.* [31, s.128]

Məhəmməd Füzulinin

*İldə qurban bir kəsərlər xəlqi-ələm eyd üçün,
Günbəgün, sətbəsaət mən səmin qurbanınəm.*

beyti Nəsiminin

*Əhli-ələm ildə bir qurban edərlər eyd üçün,
Hər zaman qurbanınəm, ey cümlə qurban sizlərə.* [1, s.20]

beytindən qaynaqlandığını açıq göstərir.

TənziMAT dövrü Türk ədəbiyyatının dahi şairi Abdülhamid Ziyaeddin Ziya Paşa (1829 – 17.05.1880)

*Bir katre içən çeşmə-i pür-hün-ı fenâdan,
Başın alamaz bir dahî bəran-ı belâdan.*

beyti ilə başlayan tərkib-bəndindəki

*Erbâb-ı kemâli çəkemez nâkıs olanlar,
Rencide olur didə-i həffâş ziyâdan.* [32, s.17]

(Kamil olmayanlar kamal sahiblərilə bir araya gələ bilməz.
Necə ki, yarasanın gözü işıqdan rahatsız olur.)

məşhur beyti Nəsiminin

*Şəmsi-tabandır cəməlin, zahid idrak eyləməz,
Didəyi-xəffaşə nisbat gözləri nəzzarədən* [1, s.155]

beytindən qaynaqlandığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Türkcə şeir yazan bütün XIV-XIX yüzil şairlərinin əsərlərində Nəsimi izlərini tapmaq mümkündür. Bu, ayrıca bir tədqiqatın mövzudur.

HüruFizm ideyaları təkcə divan ədəbiyyatında deyil, aşıq poeziyasında da öz əksini tapdı. Aşıq Ələsgərin (1821 – 1926) yaradıcılığında Nəsiminin yaratdığı Əlif-Ləm şeir şəkillərinə rast gəlirik.

*İbtidaki "əlif" – Allah,
"Bey" birliyə dəlalətədi.
"Tey" təkdə vəhdəti-yekta,
Arif bu elmə bələddi.*

*"Sey" sabitdə doğru yola,
"Cim" ucadı, bax Cəlalə,
"Hey" mehribandı Halalə,
Mümkər ondan xəcalətədi.*

*"Xey" – birdi Xəliqi-Əkbər,
"Dal" – doğru doqquz fələklər,
"Zal" – zikr eylə dildə əzbər.
"Rey" – Rəsuli-Əhməddi.*

*"Zey" – zəbanı aç Xudaya,
"Sin" – salam et, getməz zaya,
"Şin" – şövq eylə o Məvlaya,
Qeyri söhbət məsiyyətdi.*

"Sat" – səbri Şahi-Heydər,
 "Zat" – zərbin vurdu Əntərə,
 "Tey" – tərif çıxdı göylərə
 Ağam kani-şücaətədi.

"Zay" – zülm edəcək dişməna,
 "Ayn" – həyatı-çəşminə,
 "Gayn" – gül-gülü dövrənə,
 "Fey" – fəna, "Qaf" – qıyamətədi.

"Kaf" – "kün" ilə tutub qərar,
 "Lam" – lal necə hesab verər?
 "Mim" – möminə yol göstərər,
 İsmi-paki Məhəmmədədi.

"Nun" – nida eylər hər zaman,
 "Vav" – vay deyər, yatma, oyan,
 "Hey" – hamıya yetər fərman,
 Sanma səhni-zərəfətədi.

"Yey" – yekdi adil padişah
 "Lam" – Əliflə birdi Allah,
 Ələsgər, tutduğün günah,
 Bağışlansa, çox hörmətədi.

(Aşiq Ələsgər, I cild, Bakı, "Elm", 1973, s.73-74)

Əlif-Ləm aşiq poeziyasında daha çox mühafizə olunub. Salman Mümtazın tərtib etdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı" ümumi adı altında ikicildli "El şairləri" kitabının birinci cildində Musa adlı şairdən bir Əlif-Ləm nümunəsi verib:

"Əif" – Allah ismin əzbər eylədim,
 "Bey" – buyurdu lütf əhsan çağdır.
 "Tey" – təlal ilə "Sey" – sanasan sərbəsər,
 "Cim" – camalın görçək, əqlim dağıdır.

"Hey" – hesabı çəkər, "Xey" – xəyaldadır,
 "Dal" – dünyadır, gənci-istemaldadır,
 "Zal" – Zülfiqar, dövrən səni aldadır,
 "Rey" – Rəsul, münkir, kəsmək çağdır.

"Zey" – zəbandır, səni salıram yada,
 "Sin" – Süleyman, səni gördüm dəryada,
 "Şin" – şalimar şahı sənə, yetişi dada,
 "Zad" – səlavət qəmi-hicran dağıdır.

"Zad" – zayə verməsin eyü əməyin,
 "Tey" – təbibədir, qarşı tutar səməyin,
 "Zey" – zahir eylə ki, nədir köməyin,
 "Eyn" – Əli Kövsər hövzünə saqidir.

"Ğeyn" – qürurdan kimsə gözün kimsə
 gözün uymadı,

"Fey" – fitnədi, kimsə ona uymadı,
 "Qaf" – qənaət, kimsə ondan doymadı,
 "Kaf" – Kərəmdir, kərəm etmək çağdır.

"Lam" – ley olub şərbətimdən içmədi,
 "Mim" – mahidir, heç dəryadan keçmədi,
 "Nun" – Nəbidir, nihan sirrin açmadı,
 "Hey" – heybətədir, özü Həqiq ul-Baqidir.

"Vav" – vəlidir, müişkölləri həll edər,
 "Lam-Əlif" – möminlərə yol eylər,
 "Yey"ə yalvar, Musa, səni qul eylər,
 Nazlı yarə yalvarmağın çağdır.

(Salman Mümtaz. "Azərbaycan ədəbiyyatı (El şairləri).
 Bakı, "Nurlan" 2005, s.233-234).

Yel qanadlı yüzillər köçsə də, hürufilik ideyaları itib keçmədi, İslam Şərqi həmişə ideya qaynağı olan Avropada yenidən, 1940-cı illərin sonunda başqa qiyafədə göründü. Fransızca "lettere" – hərf sözündən yaranan letterizm, başqa sözlə, hürufizm cərəyanı XX yüzilliyin ikinci yarısında Avropada təşəkkül tapdı. Bu özünü əvvəlcə poeziya, daha sonra rəngkarlıq, kinematografiya və incəsənət nəzəriyyəsində göstərdi. Şeir dilində sözü əsas götürüb hərfə məhəl qoymayaraq onu sadəcə səsli şəkli kimi qəbul edən ənənəvi münasibətə və dadaizmə, sürrealizmə kimi cərəyanlara etiraz kimi meydana çıxdı. Əlbəttə ki, sələfləri hürufilərdən fərqli olaraq, lettristlər irfani-mənəvi-ruhani məqsədlərdən çox uzaqdılar, onlar qərb sivilizasiyasının təlqin və təşviq etdiyi mənalara alleqorik səs təqlidlərlə icra etməkdən çəkinməyə və yeni düşüncə ilə həyat tərzini dəyişməyə çağırırdı.

Böyük, pozitiv mənəvi energetika ilə poetik əlçatmazlığı özündə birləşdirən İmadəddin Nəsiminin irfani irsi insanlarda Haqqın qələbəsinə və fərdi fəaliyyətində öz gücünə inamı artırdığı üçün ölümsüzdür. Onun poetik fəlsəfəsi insanlara əyilməzliyi, ədalətsizliklə barışmazlığı, doğru yoldan dönməzliyi öyrədir. Zamanlar keçdikcə, hər bir əsrin baxış nöqtəsindən öyrənilməkdə onun siqletinin əzəməti daha ülvü, daha ali görünür.

P.S. lap axırda bu rəsmi sənədi şərhətsiz təqdim edirəm.

ÜZRAXLIQ

Mühtərəm qardaşlar! 591 il bundan öncə bəşər tarixində ən faciəli hadisələrdən biri baş vermiş, Azərbaycanın böyük şairi və filosofu, parlaq istedad sahibi olan mütəəvvüf Vəli ul-İlah (Allahın dostu) Seyyid Əli İmad əd-Din Nəsimi vəhşicəsinə edam olunmuşdur.

Bu gün biz xəcələt çəkirik ki, bu müdhiş faciə bizim Hələb şəhərinin adı ilə bir yerdə tarixə düşmüşdür. Doğrudur, həmin faciə şəhərimizdə hökumətlik edən əcnəbilər və onların havadarları tərəfindən törədilmişdir, lakin Nəsiminin günahsız qanu məhz burada axıdıldığı üçün mən, müasir Hələbin dini icmasının rəhbəri kimi, sizdən dönmə-dönmə üzr istəyirəm!

Mən çox vaxt dindəşlərin önündə xütbə oxuyanda Nəsiminin acınacaqlı taleyini də yada salır, ona Allahdan rəhmətlər diləyir, ruhuna dualar səsləndirirəm.

Tarixi-elmi mənbələrdə öz əksini tapmış məlumata görə, bu edamdan on il sonra Hələb məhkəməsi işə yenidən baxıb əvvəlki ədalətsiz hökmü ləğv etmiş, artıq tarixə qovuşan şairə, gec də olsa, bəraət vermişdir.

Bununla belə, bu gün mən sizdən üzr istəməyə daxili, mənəvi ehtiyac duyduğum və acizənə təvəqqe edirəm ki, mənim üzrxahlığımı qəbul edib bütün Azərbaycan xalqına çatdırasınız. Bu tək mənim yox, cəmi Hələb müsəlmanlarının xahişidir.

Dr. MAHMUD ƏKKAM

Hələb şəhər müftisi

*Suriya Ərəb Cümhuriyyəti, Hələb şəhəri,
Beynəlxalq Nəsimi forumu, 18 noyabr, 2008-ci il*

KİTABİYYAT

1. Nəsimi İmadəddin. Əsərləri, Bakı, Azərənəşr, 1972. Kitabdakı bütün şeir nümunələri bu nəşrdən götürülüb.
2. 1972, دیوان سید عباد الدین نەسیمى، آنرئشر، باکو
3. 1352 h. شمس تبریزی غزلیات، h. 1352
4. 1380 h. دیوان اشعر فلکی شیروانی، تهران
5. تصالید و خالقاتی، غزلیات تهران، 1390 فردوس
6. İmadəddin Nəsimi. "Fars divanı" (seçilmiş əsərləri), Azərənəşr, 1977.
7. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.
8. Aktaş Hasan. Yeni Türk Şiirində Seyyid Nəsimi Okulu və Misyonu, Yort Savul Yayınları, Edirne, 2004
9. Nəsimi. Nəsimi Divanı, Hazırlayan: Hüseyin Ayan, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990
10. Ünver Mustafa. Hurufilik və Kuran: Nəsimi Örneği, Fecr Yayınevi, Ankara, 2003
11. Gölpinarlı Abdülbəki. Nəsimi-Usuli-Ruhi Hayatı, Sanatı, Şiirleri, İstanbul, 1953, Varlık Yayınları.
12. Gölpinarlı Abdülbəki. Hurufilik Metinləri Kataloğu, Ankara 1989, T. Tarih Kurumu Basımevi.
13. Gölpinarlı Abdülbəki. "Nəsimi" Md., İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1964, MEB. Basımevi.
14. Huart Cl. "Hurufilik" Md., İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1977, MEB. Basımevi, c. V/I.
15. Köksal M. Fatih. "Seyyid Nəsimi'nin Bilinməyən Tuyuqları", Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları), ed. Şinasi Tekin ; Gönül Alpaytekin, Vol. 24/1, 2000.
16. Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı, Tez, [Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ, 1998.
17. Ahmet Emin Dağ, Haleb Türkmenleri, Tez, [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana bilim Dalı, İstanbul 2010.
18. Işın Demirkent, "Haçlılar" İstanbul DİA, 1996, c. XIV.

19. Qəzənfər Paşayev "Nəsimi haqqında araşdırmalar" Bakı, 2010.
20. Təlib Yəzici, Haleb, İstanbul DİA, 1997, c. XV.
21. Bruce Masters, Haleb-Osmanlılar Dönemi, İstanbul DİA, 1997, c. XV.
22. Mahmud Haritani, "Haleb: Son Dönem" İstanbul DİA, 1997, c. XV.
23. Mustafa Kılıç, Melik Nasır, Salahaddin Yusuf II Devrinde Eyyubiler Devleti, Tez, [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2001.
24. Панасюк А.Ю. "Большая энциклопедия парапсихологии", Москва, 2007
25. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, III c., Bakı, Elm, 2009
26. Əbülfəz Rəhimov "Azərbaycanda Teymuri-Hürufi münasibətləri haqqında bəzi qeydlər" Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1986, №2
27. Həzrət Əli ibn Əbu Talib "Divan", "Nafta-Press", Bakı, 2001
28. دیوان الامام علی، مصر 1424-2003
29. حلبی متولی 872 کنوز الذهب فی تاریخ حلب تالیف ابوذر احمد بن برهان
30. İbn Kayyum El-Cevziyyə "Kitabur-Ruh", türkcəsi Şaban Haklı "İz Yayıncılıq": 60, İslam klasikləri: 9., İstanbul, 1993, 344 səhifəlik
31. Hüsrev M. Subaşı, Yavuz Sultan Selim'in Türkcə Şiirleri və Bunlara Yapılan Nazirelər, Basılmamış Ögretim Üyeliği Tezi, İstanbul, 1982
32. Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
33. Abdulhakim Yüce "Razinin tefsirində tasavvuf" İzmir, 1996, 270 s.
34. Начала Евклида. Перевод с греческого и комментария Д. Д. Мордухай-Болтовского при редакционном участии И. Н. Веселовского и М. Я. Выгодского. М.-Л.: ГТТИ, 1949-1951. I, Определения, 1-7
35. 1434 له 672 كتاب النقطة القسمة منسوب إلى الخواجة نصير الطوسي
36. دیوان بن بیلقتی، 1358 مجبرالد.
37. آذربایجانین شهید عالمری، تهران 1381
38. Əl-Hüseyn bin Muhammed bin əl-Mufaddal əl-İsfahani "Müfredat" İstanbul, "Çira Yayınları": 45, 2010,
39. Kamandar Şərifli "Misirin "Dərül-kutub vəl vəsaiqül-qəmiyyə" kitabxanasındaki Azərbaycan əlyazmaları", Bakı, 2014.

40. Fərid Ələkbərli "Vatikan arxivlərində saxlanan Azərbaycan aidi "alyazmalar" "Elm və təhsil", Bakı, 2014
41. Yazı Doç. Dr. Mahmud Sarıkaya, Ok. Mahmud Seyfeli. Kirşehir Abdal / Teber Dili Ve Anadolu, Azerbaijan, Özbekistan Gizli Dilleriyle Ilgisi
- 1- أحمد سلطان، مئیرہ قصیدہ فی و تصویر آفرینی خاقانی شروانی. تهران: انتشارات کیهان، 1370.
- 2- استعلاحی، محمد نذ و شرح قصاید خاقانی. دو جلد، بر اساس تقریرات استاد بدیع الزمان فروزانفر، انتشارات زوار، 1387.
- 3- انوری، محمد دیوان، به اهتمام تقی مدرس رضوی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1372.
- 4- احدی مرعاهای، رکن‌الدین دیوان کامل، مقدمه ناصر هژیری. تصحیح امیر احمد اشرفی. انتشارات پیشرو، چاپ اول، 1362.
- 5- بازگیر، نورالدین. بازی با حروف الفبا و کلمات در شعر خاقانی. دفتر انتشارات و تکنولوژی آموزش، 1391.
- 6- بخاری، عمق دیوان، با مقدمه و مآله و تصحیح سعید نفیسی. تهران: بی‌تا، انتشارات فروغی، بی‌تا.
- 7- بزرگ خاکی، محمدرضا. گلشن عشق (گزیده شرح گلشن راز لاهیجی). انتشارات سخن، 1374.
- 8- بلخی، مولانا جلال الدین محمد. مثنوی معنوی. مطابق نسخه تصحیح شده رینولد نیکلسن. نشر علم، 1371.
- 9- ترمذی، ادیب صابر. دیوان اشعار. تصحیح محمد علی ناصح. موسسه مطبوعاتی علمی، بی‌تا.
- 10- تقوی، نصر الله، هنجار گلشن. فرهنگ سرای اصفهان، 1363.
- 11- جامی، عبدالرحمن. دیوان کامل، ویراسته هشتم رضی. انتشارات پرورز، بی‌تا.
- 12- جلیلی، عبدالواسع. دیوان. به اهتمام ذبیح الله صفا. تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، 1361.
- 13- جرجانی، عبدالقادر. اسرار البلاغه. به کوشش محمد عبد المنعم خلفی و عبدالعزیز شرف. بیروت: 1377/ش1411.
- 14- جهان ملک خاتون. دیوان کامل، به کوشش پورانخت کشتانی راد و کامل احمدنژاد، تهران: 1374.
- 15- حاجیان‌زاد، طبرضا، «تشبیهات حروفی در شعر فارسی»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره 160 (علمی- پژوهشی)، زمستان 1380.
- 16- حافظ محمد. دیوان. به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: انتشارات زوار، 1367.
- 17- خاقانی شروانی، افضل الدین بدیل. دیوان. به کوشش ضیاءالدین سجادی. تهران: انتشارات زوار، چاپ هفتم، 1382.
- 18- خاقانی شروانی، افضل الدین بدیل. دیوان. تصحیح ضیاءالدین سجادی. تهران: انتشارات زوار، چاپ ششم، 1378.
- 19- خاقانی. تحفه العارفین، حواشی و تعلیقات یحیی قریب. تهران: امیرکبیر، 2537.
- 20- خجندی، کمال‌الدین اسماعیل. دیوان. مسکن: اداره انتشارات دانش، 1975.

- 21- خلیب قزوینی، محمد بن عبدالرحمن. تلخیص المفتاح. قم: 1363.
- 22- خودی کرمانی، محمود. دیوان. به کوشش سعید قائمی، تهران: 1374.
- 23- خیاری، روشن. حروفیه تحقیق در تاریخ و آراء و عقاید. نشر احمدی، چاپ اول، 1379.
- 24- دبیر سیاهی، محمد. پیشانیگان شعر فارسی. شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، 1370.
- 25- دشتی، علی. خاقانی شاعری دیر آشنا. تهران: انتشارات آگاه، 1340.
- 26- دهلوی، امیر خسرو. دیوان به کوشش م. درویش. انتشارات جاویدان، چاپ دوم، 1361.
- 27- رودکی سمرقندی، جعفر بن محمد. دیوان. تنظیم و تصحیح جهانگیر منصور. تهران: انتشارات ناهید، 1373.
- 28- زرین‌کوب، عبدالحسین. شعر بی دروغ شعر بی نقاب. تهران: انتشارات جاویدان، 1363.
- 29- سکاکی، ابن یعقوب بن ابی بکر. مفتاح العلوم. قم، بی‌تا.
- 30- سنایی غزنوی. دیوان. با مقدمه و حواشی و فهرست تقی مدرس رضوی. انتشارات کتابخانه سنایی، چاپ سوم، 1364.
- 31- سنایی غزنوی، حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه. تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات دانشگاه، چاپ سوم، 1368.
- 32- شفیعی‌کنکی، محمدرضا. صور خیال در شعر فارسی. تهران: انتشارات آگاه، 1366.
- 33- شمس قیس رازی، محمد بن قیس. المعجم فی معاییر اشعار العجم. تهران: 1338.
- 34- صفا، ذبیح الله. تاریخ ادبیات در ایران. تهران: انتشارات لکتورس، چاپ سیزدهم، 1374.
- 35- عطار نیشابوری، فریدالدین. دیوان. به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، انتشارات علمی و فرهنگی، 1368.
- 36- عوفی، محمد. تذکره لهاب الالهاب. به اهتمام انوارد براون. ترجمه از انگلیسی محمد عباسی. کتابفروشی فخر رازی، 1361.
- 37- غنی‌پور ملکشاه، احمد. «بررسی مواد تشبیه به عنوان ویژگی سبکی در قصاید خاقانی»، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب) علمی - پژوهشی، سال پنجم، شماره اول، بهار 1391.
- 38- فرخی سیستانی. دیوان. به کوشش محمد دبیرسیاهی. تهران: انتشارات زوار، چاپ چهارم، 1371.
- 39- کرین، هاتری. تاریخ فلسفه اسلامی. مترجم جواد طباطبایی. تهران: مینوی‌خرد، 1391.
- 40- کریمی، حسین. «خاقانی معمار زبان و خیال»، فنون ادبی، سال دوم، شماره 1، بهار و تابستان 1389.
- 41- کزازی، میرجلال‌الدین، سراچه آوا و رنگ. تهران: انتشارات سمت، 1376.
- 42- کزازی، میرجلال‌الدین، گزارش نشواری‌های خاقانی. نشر مرکز، 1385.
- 43- ل. ماسنیون، ب. کراس. اخبار حلاج. ترجمه سید حمید طبیبیان، انتشارات اطلاعات، 1383.
- 44- لاسی گرگانی. دیوان. به کوشش دکتر محمد دبیر سیاهی، تهران: انتشارات اشرفی، 2535 شاهنشاهی.
- 45- مسعود سعد سلمان. دیوان. به تصحیح رشید یاسمی. تهران: چاپخانه مهپر، چاپ دوم، 1362.

46. مشکور، محمدجواد. فرهنگ فرق اسلامی. آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، 1372.
47. محن‌کن، محصومه. نگاه‌ها به دنیای خاقانی. انتشارات مرکز نشر دانشگاهی، جلد دوم، 1377.
48. منوچهری دامغانی، احمد. دیوان. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: 1370.
49. مهدوی‌فر، سعید. «تشبیه بلیغ وصفی در ادب و بلاغت پارسی بر پایه دیوان خاقانی»، کتاب ماه ادبیات، شماره 69، دی ماه 1391.
50. مولوی بلخی. کلیات شمس یا دیوان کبیر. با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، 1363.
51. مولوی بلخی، مثقوب معنوی. به همت ریژولد این نیکلسون. انتشارات مولی، چاپ هشتم، 1370.
52. ناصر خسرو قبادیانی، دیوان. با مقدمه سید حسن تقی‌زاده. تهران: انتشارات نگاه، 1384.
53. نظامی، ابوالحسن یوسف. کلیات. مطابق با نسخه تصحیح شده وحید دستجردی. تهران: نشر پیمان، 1381.
54. همایی، جلال‌الدین، فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران: انتشارات توس، 1361.
41. <http://whc.unesco.org/en/list/21>

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	7
Giriş	11
Nəsiminin həyatı	13
Nəsiminin keçib-gətdiyi məkanlar	32
Nəsimi şeirinin qaynaqları	41
Hürufliliyin mənbəyi və təzahürü	52
Sakral ritualar	84
Nəsiminin yaradıcılığı	94
Nəsimi şeirinin ecazı	107
Son söz	121
Kitabiyat	129

Nəşriyyat direktoru:

Korrektor:

Səbuhi Qəhrəmanov

Rəvanə İlmanqızı

Format: 60x84 ¹/₁₆.

Həcmi: 8,5 ç.v.

Tirajı: 500

"Elm" RNPM-in mətbəəsində çap edilmişdir.

